

BIBLIOTECA
FVNDATIVNEI
VNIVERSITARE
CAROL I.

Nº Curent. 53644 Format -
Nº Inventar. A27359 Anul
Sectia Depozit III Rastul 51

D. Russo

Critica textelor
și tehnica edițiilor.

Geist ohne Methode schädigt
die Wissenschaft nicht minder
als Methode ohne Geist.

E. Bernheim

Extras din Buletinul Comisiei istorice a României 1 (1912).

București

Atelierele Grafice Socec & Co, Societate Anonimă

1912

CONTROL 1953

78510

1958

Biblioteca
"Carol I"
Cota

2718 dectet

LIBRARY OF THE
"CAROL I" LIBRARY
BUCURESTI

B.C.U. "Carol I" - Bucuresti

C53493

LIBRARY OF THE
"CAROL I" LIBRARY
BUCURESTI

Inv. A. 27359

5

CONTROL 1953

8.08/09
81.07
417.3

Prefață.

În articolul de față am încercat să urmăresc soarta textelor vechi: cum se reproduc cu greșeli mss de copiiști, cum se pot înlătura greșelile strecurate în ele, și cum ar trebui să se tipărească textele ca să corespundă cerințelor științei și să fie cât mai lesne de utilizat.

Lipsa unei asemenea scrieri în limba română cred că justifică apariția articolului de față, care rezumă rezultatele unei experiențe de multe secole, la cari au ajuns savanții din Occident cu privire la recensiunea unui text. Lucru curios, pecând pentru filologia clasică s'ar putea zice că s'au epuizat subiectele, pecând pentru critica de texte posedăm scrieri speciale, un tratat dezvoltat în privința tehnicii edițiilor nu s'a scris până astăzi nici în docta Germanie, afară de un articol al lui O. Stählin, Editionstechnik, și de observațiunile răslețe cuprinse în manualele de critică și de paleografie.

Și tocmai în timpul nostru de congrese internaționale și de conlucrare cozmopolită avem nevoie să uniformizăm procedurile tehnice întrebunțate în publicarea textelor. Astăzi când la congresele științifice se întâlnesc savanți din toate naționalitățile, și revistele se scriu în mai multe limbi (Byzantinische Zeitschrift se scrie în l. germană, franceză, engleză, italiană și greacă), când la scrieri mai mari ca la Grundrisse ale lui Gröber și Paul sau la Kultur der Gegenwart colaborează savanții diferitelor națiuni, când întreaga

Scopul
articolului

Nevoia unei
înțelegeri in-
ternaționale

Europa cultă colaborează la opere mărețe (cum e d. e. Corpus der griechischen Urkunden, la publicarea căruia s'a angajat l'Association internationale des Académies, înființată la 1899) parcă hotarele strâmte ale diferitelor state trebuiesc privite ca niște linii de unire și nu de despărțire, cel puțin pentru știință.

Și dacă diferitele popoare n'au ajuns a se înțelege printr'o limbă comună, sânt mai multe puncte în privința cărora s'ar putea ajunge lesne la o înțelegere și la o întrebuițare internațională. Semnele cari se întrebuițează pentru plus (+) și minus (—) d. e., sânt comune la toate popoarele culte, de ce nu s'ar putea ajunge la o înțelegere și adoptare comună și a altor semne convenționale, cari astăzi din nenorocire diferă dela popor la popor, dela individ la individ, ba chiar vedem des că unul și acelaș scriitor într'o carte întrebuițează cutare semn cu un înțeles, pecând în alta acelaș semn apare cu alt înțeles, sau chiar cu mai multe înțelesuri. Ce confuzie s'ar naște dacă într'o aritmetică s'ar întrebuița semnul + cu înțelesul de plus și în alta cu înțelesul de minus, sau odată cu înțelesul de plus și altădată cu înțelesul de minus! Despre acest lucru toți sântem convinși, fiindcă cultura noastră ne-a deprins cu o întrebuițare statornică și consecventă, și cu toate acestea aceeaș confuzie care ne întâmpină în diferite alte cărți științifice nu ne pare așa de bătătoare la ochi. Această lipsă de înțelegere comună produce o mulțime de confuziuni și face ca, înainte de a întrebuița orce ediție de texte, să fim nevoiți a studia lista semnelor sau a prescurtărilor întrebuițate de autor în carte, ceea ce nu facem cu algebra nici cu chimia, fie scrisă în englezește sau rusește. Pentru o asemenea uniformizare s'au ridicat oameni cu vederi largi: A. Giry, K. Krumbacher, O. Stählin etc., și e de așteptat ca un congres științific internațional să reguleze această chestie într'un viitor nu prea depărtat¹.

¹ Avec les progrès de la critique, zice Giry, les devoirs des éditeurs augmentent; les éditions anciennes ne peuvent plus servir sans révision aux études de diplomatique, les nouvelles, même les plus soignées, manquent d'une méthode commune. Chaque école ou même chaque érudit publie à sa guise, se crée sa doctrine, fait porter son attention

În privința tehnicii edițiilor și a semnelor convenționale am căutat în articolul de față să dau pildele cari mi s'au părut cele mai bune și cele adoptate de cei mai autorizați reprezentanți ai științei în Occident. O uniformizare oarecare, tacită nu e vorba, s'a făcut deja în câteva chestiuni de tehnică, dar nu lipsesc și savanți de valoare cari dintr'un fel de îndărătnicie nu sacrifică obiceiurile lor favorite, slăbiciunile sau chiar ciudățeniile lor egoiste pentru a adopta ceea ce experiența ne-a dat ca mai bun și mai practic, sau ceea ce e mai indeobște admis.

Dacă observațiile cari urmează ar părea multora că se înțeleg dela sine, că un om cu bun simț le știe și le pune în aplicare fără o pregătire prealabilă, rog să se aibă în vedere că mulți editori din străinătate și din țară au păcătuit în așa mod în această privință, încât numai cine este străin de asemenea lucrări le-ar crede de prisos. Cea mai bună școală pentru a-și însuși cineva orice metodă de investigație este studiul și imitarea modelelor lăsate de maiestri, dar numai aceasta nu este de ajuns, mai trebuie și o pregătire teoretică; acela care în mod empiric pune în aplicare procedurile de investigație văzute în operele altora, de multe ori adoptă sistemele nu tocmai cele mai bune, sau nu se ferește de contrazicerile cuprinse în ele, pecând cercetătorul pregătit și în mod teoretic își dă seamă de metoda adoptată, preferă în mod conștient unele proceduri ca superioare și se ferește de altele ca producătoare de confuzie, sau nepractice.

Dar aceasta nu vrea să zică că cine stăpânește — fie chiar în toate secretele ei — metoda unei științe, a istoriei d. p., dar în schimb n'are inteligență nici chemare pentru istorie, ar fi istoric sau ar fi în stare să producă vreodată ceva de valoare! Metoda bună nu face pe istoric, precum

Nevoia
pregătirei

et ses soins sur les seuls points qui l'intéressent et néglige presque toujours beaucoup de précautions. Il serait bien à désirer que les savants pussent s'entendre dans toute l'Europe pour adopter des règles à peu près uniformes à appliquer aux publications des documents (Bibliothèque de l'école des chartes 41 (1880) p. 404—405). Cf. K. Krumbacher, Miscellen zu Romanos p. 122—124 și O. Stählin, Neue Jahrbücher für das Klas. Altertum 12 (1909) p. 400.

nici posesiunea uneltelor celor mai perfecționate nu face pe meșterul tâmplar. E de netăgăduit însă că dintre doi cercețatori cu acelaș talent, aceeaș cultură și aceeaș experiență cine e stăpân pe o bună metodă va întrece pe acela care se servește de o metodă defectuoasă sau se încrede numai în bunul său simț¹.

Ca în orice domeniu al științei, și în ceea ce privește chestiunile de critică și de ediție de texte, bunul simț nu e de ajuns, nici chiar geniul, trebuie pregătire, trebuie metodă. Adevăratul geniu recunoaște repede acest adevăr, se supune și caută să-și asimileze experiența secolilor trecuți, numai închipuitele genii își dau aere de originalitate și disprețuesc ceea ce omenirea prin laborioase încercări și dibuiri seculare a căpătat ca rezultat sigur².

În atelierul editorului textelor trebuie să între ca să învețe meseria nu numai acela care are de gând să editeze texte; orice cercetător care vrea să producă lucrări originale, orice învățat care dorește să adâncească opera unui autor vechi are nevoie să știe cum se face recenziunea unui text; savantul care nu cunoaște procedura complicată a recenziunii nu poate să aibă părerea lui proprie în alegerea lecturilor cu privire la pasagiile greșit transmise, nu poate să studieze textele în mod critic și e nevoit să se bazeze pe spusele altora, să urmeze cu ochii închiși textul restituit — poate greșit — de editor.

Lucrarea de față e prima în felul ei în limba română și trebuie privită ca o încercare cu scăderi și lacune pe cari eu cel dintâi le recunosc. Greutățile cu cari am avut de luptat au fost numeroase; e de ajuns să relev ez că nici măcar termenii tehnici, referitori la recenziunea textelor, n'au fost romanizați până astăzi, și că predomină în întrebuintarea lor o confuzie neexplicabilă, care ar fi de dorit să se înlătore cât mai repede.

¹ G. C. Lewis, A treatise on the methods of observation and reasoning in politics, Londra 1852 1 p. 5, citat de E. Bernheim în Lehrbuch der Hist. Methode⁶ p. 182 n. 2.

² Cf. observațiunile judicioase ale lui E. Bernheim, l. c. p. 179—184, și H. Paul, Grundriss der germ. Philologie² 1 p. 159.

Sânt lucruri pe cari parcă toată lumea le știe, profesorii le tratează cu suveran dispreț ca cunoscute sau fără importanță, studenții le consideră ca elementare și trec peste, și cu toate acestea puțini, foarte puțini au o idee precisă despre ele. Am avut curajul să vorbesc și despre asemenea lucruri elementare și presupuse cunoscute de toți, și nu cred că trebuie să cer scuze, sau să mă dezvinovățesc pentru faptul că am insistat asupra unor lucruri și am relevat niște greșeli cari par a fi de mică însemnătate; în chestiuni de metodică arătarea unui drum mai scurt ne cruță o pierdere de energie colosală, și îndreptarea celei mai mici greșeli, care însă se repetă în nenumărate scrieri de mii de ori, aduce foloase nu așa de mici cum s'ar părea.

În privința citațiilor mărturisesc că am păcătuit citând autorități și nume proprii, chiar unde nu era poate neapărată nevoie, dar ce vrei! Sânt mulți cari nu se conving pe deplin și nu primesc adevărul cel mai evident, dacă nu e spus de un om renumit, pecând primesc și înghit nemestecată o părere, fie chiar greșită, destul numai să știe că ea vine din țări îndepărtate sau se sprijină pe autoritatea unui nume celebru; întocmai așa și în evul mediu învățații nu primiau adevărurile cele mai patente, dacă nu găseau în Aristotel vreun pasagiu referitor la ele, nu se uitau la cer ca să studieze stelele, ci deschideau foliantele *Despre cer* și se încredeau orbește în vorbele magistrului. Aceasta e cauza pentru care am invocat de câteva ori mărturia unor nume străine, nu ca să uimesc cu erudiție ieftină sau să fac paradă cu citații poliglote. Există și astăzi învățați cari cugetă cu capul vecinului și cari, neavând încredere în propria lor judecată, se conving numai cu nume proprii și cu autorități exotice, nu cu fapte și argumente.

Am consultat următoarele scrieri, căroro articolul de față le datorește multe prețioase observațiuni:

Böckh August, *Theorie der Kritik* (Encyklopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften, 2 Auflage besorgt von R. Klussmann, Leipzig 1886, p. 168—254).

- Blass Friedrich**, Kritik und Palaeographie (in Iwan von Müller, Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, 1 Band², München 1892 p. 249—355).
- Krumbacher Karl**, Miscellen zu Romanos (Abhandl. bayer. Akad. Wiss. 1 Klasse vol. 24 (1906) 3 Abt.) München 1907.
- Paris Gaston**, Vie de saint Alexis, Paris 1872, Prefatã.
- Paul Hermann**, Textkritik (in H. Paul, Grundriss der germ. Philologie, 1 Band², Strassburg 1897 p. 184—200).
- Tobler Adolf**, Textkritik (in Gustav Gröber, Grundriss der roman. Philologie, 1 Band², Strassburg 1904, p. 320—333).
- Bernheim Ernst**, Lehrbuch der Historischen Methode und der Geschichtsphilosophie⁶, Leipzig 1908.
- Langlois Ch. V. — Seignobos Ch.**, Introduction aux études historiques, Paris 1897.
- Waitz G.**, Wie soll man Urkunden edieren? (in H. von Sybel Hist. Zeitschr. 4 (1860) p. 438-448).
- Roth von Schreckenstein**, Wie soll man Urkunden edieren? Freiburg i. B. 1886.
- Fonck Leopold**, Wissenschaftliches Arbeiten, Innsbruck 1908.
- Stählin Otto**, Editionstechnik; Ratschläge für die Anlage textkritischer Ausgaben (Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Litteratur 12 (1909) Leipzig p. 393—433. Citez: Stählin, Editionstechnik). Criticat de A. B. Drächmann in Nordisk Tidsskrift for Filologi 19(1910) p. 109—117, de P. M<aa>s in Byz. Zeitschr. 19 (1910) p. 578 și de Eb. Nestle in Theologisches Literaturblatt 31 (1910) c. 313—314.

Critica textelor.

Se crede îndeobște că o carte tipărită reprezintă întocmai ideile autorului ei, ceea ce în multe cazuri nu corespunde adevărului; de multe ori se introduc în text îndreptări ce și le permite corectorul, sau chiar culegătorul, sau greșeli de tipar cari, potrivit-se întrucâtva cu contextul, rămân neobservate la corectură. Chiar când posedăm autograful și textul tipărit, nu sântem siguri de textul asupra căruia s'a fixat autorul, nu știm exact dacă deosebirile, ce s'ar constata între text și autograf, se datoresc autorului sau nu; pentru a ne pronunța în acest caz trebuie să mai avem, afară de textul tipărit și de autograf și corectura autorului! Dar chiar în acest caz siguranța nu e deplină; revizuirea autorului nu e de multe ori o cheazășie că textul întrunește toate însușirile de exactitate. Tocmai autorul, care știe textul poate pe din-afară, trece pe lângă felurite greșeli fără să le descopere, fiindcă citește ce are în minte și nu ce are scris înaintea ochilor.

Greșeli în mss
și tipărituri

Dar ce e mai straniu, nu rareori autorul din nebăgare de seamă una a gândit și alta a scris, și în acest caz toate laolaltă: autograful, corectura și textul revizuit de autor nu ne dau ceea ce a vrut să exprime autorul, ci ceea ce a tipărit¹.

Dacă însă astăzi când s'a organizat meșteșugul tipografiei și fiecare fel de muncă s'a încredințat unei anume categorii de lucrători, când primele corecturi se fac de oameni specialiști — cel puțin în străinătate — iar ultima de autorul

¹ E. Nestle, Einführung in das griechische Neue Testament² p. 28.

însuș, dacă astăzi se întâmplă asemenea lucruri, și e foarte greu să avem tipărit întocmai ce a cugetat, sau ce a pus pe hârtie autorul, lesne înțelege orcine ce a fost în vechime, când reproducerea scrierilor se făcea prin copiiști, de multe ori fără supravegherea autorului sau a unui corector priceput.

Reproducerea
mss în vechime

La Greci și la Romani mss fiind copiate, sau chiar scrise după dictat de copiiști inculți, conțineau multe greșeli cari se îmulțiau prin dese copieri; pentru înlăturarea acestor greșeli intervenia — rareori până la al 5 secol, din ce în ce mai des mai târziu — un corector priceput care colaționa (*ἀντιβολή*, collatio) copia cu autograful. Câte schimbări au suferit mss vechi prin dese copieri ne arată următoarea împrejurare. În anul 1877 Societatea arheologică din Atena, făcând săpături a descoperit un fragment din stela de marmoră pe care era săpat *tratatul* încheiat la 421 între Atena pe de o parte și Argos, Elida și Mantinea pe de altă parte¹. Textul complet al acestui tratat se află reprodus de Tucidide 5, 47. Comparația arată că există între aceste două texte vreo 30 de deosebiri: intervertiri de cuvinte, omiteri, interpolațiuni și schimbări de tot felul. Nu-i vorba, posedăm alte mss cari ni s'au păstrat mult mai bine decât textul lui Tucidide (Urbinas al lui Isocrate, Σ al lui Demostene), dar nu e mai puțin adevărat că avem și altele în cari, dacă am poseda un mijloc de control asemănător cu stela tratatului, am putea constata într'un pasagiu de aceeaș lungime mai multe schimbări decât la Tucidide. Că lucrurile nu stau mai bine cu textele medievale sau cu edițiile vechi ale operei Sf. François de Sales, sau chiar ale unui Pascal, ale unei Mme de Sévigné, e îndeobște cunoscut². De obicei autorul scria unul sau mai multe exemplare pentru prietini săi, și nu rareori după aceste exemplare dedicate se copiau altele, chiar fără voia autorului. Autorul nu scria pentru

¹ Textul stelei, restituit aproape în întregime de A. Kirchhoff, se află în Corp. Inscr. Att. IV, 1 p. 14 No. 466. V. Thucydide publ. par A. Croiset 1 p. V-X.

² V. mai jos p. 76 n. 2, și Croiset l. c. p. VII.

bani ci pentru adevăr și glorie, și fiindcă ideea de câștig nu-l preocupa, nu se împotrivia dacă librării-editorii puneau în circulație operele lui; prețul pe care îl cereau librării reprezintă cheltuelile de copiat și câștigul lor, plus modesta remunerație care se dădea mai târziu autorilor. Prin urmare autorii neavând nimic sau aproape nimic de pierdut, nu se opuneau, dacă pe cale particulară sau prin diferiți librari se puneau în circulație scrierile lor; numai când nu se editau operele lor cu îngrijire, sau numai când aveau alte motive de a nu le pune în circulație se plâneau.

Galen se plânge că s'au pus în circulație scrierile sale fără voia lui (*διαδοθέντων εἰς πολλοὺς ἄκοντος ἐμοῦ, Περὶ τῆς τάξεως τῶν ἰδίων βιβλίων*, 19 p. 51 K), iar Strabon că librării atât în Roma cât și în Alexandria întrebuintau copiiști incuși și puneau în circulație cărțile fără o prealabilă colațiune (*βιβλιοπῶλαι τινες γραφεῖσι φαύλοις χρώμενοι καὶ οὐκ ἀντιβάλλοντες, ὅπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων συμβαίνει τῶν εἰς πρᾶσιν γραφομένων βιβλίων καὶ ἐνθάδε καὶ ἐν Ἀλεξάνδρεια* 13, p. 609). Cicero era exasperat de copiiști și librării contemporani: de Latinis vero (libris) quo me vertam nescio, ita mendose et scribuntur et veneunt (ad Quintum fratrem 3, 5, 6). Cu privire la Metamorfoze știm că Ovid a ars mss care le conțineau, când a fost nevoit să părăsească Roma; cu siguranță Metamorfozele cari s'au păstrat până la noi, provin din exemplarele, pe cari le aveau prietini săi (pluribus exemplis scripta fuisse reor, *Tristia* 1, 7, 24). Fie că scrierile se reproduceau de librari, fie că se copiau pe cale particulară, sigur e că în ele se strecurau multe greșeli¹, așa încât deja în al 3 secol înainte de Hristos s'a simțit nevoia de intervenția gramaticilor.

Înainte de a se pune în circulație o scriere, înainte de a se edita, librării conștiincioși puneau un corector (*διορθωτής*)

Indreptarea
mss de
gramatici

¹ Cu scrierile părinților bisericești și literatura medievală lucrurile stau și mai rău. Cât ținea Ireneu (2 sec. după Hristos) ca cărțile lui să se reproducă fără greșeli ne arată o notiță (dintr'o carte a lui pierdută) pe care ne-a păstrat-o Eusebiu: Te conjur în numele lui Iisus Hristos, care va veni să judece pe cei vii și pe cei morți, te conjur pe tine care vei copia cartea de față, ca să colaționezi copia ta și s'o indreptezi exact după originalul de pe care ai copiat, și să copiezi și rugămintea de față și s'o treci în copia ta (*Istoria bisericească* 5, 20).

care îndrepta greșelile copistului. Mâna corectorului se vede atât în mss păstrate, cât și în papirosuri, ba chiar ștersăturile, adăogirile și îndreptările întâlnite în mss de multe ori sânt un semn că avem înaintea noastră o scriere colaționată conștiincios. Dar se înțelege că și corectorului îi scăpau multe greșeli, cu atât mai mult cu cât editorul ca să aibă munca mai ieftină întrebuința corectori nu din cei mai culți. Dacă nu interveniau însă *gramaticii* ca să îndrepteze cărțile întrebuințate în școală, colaționându-le cu copiile cele mai vechi și bune, cine știe în ce stare s'ar fi păstrat scrierile celor vechi după atâtea copieri și recopieri. Dar cum e firesc și autorul de multe ori îndreptează greșeli de fond pe cari le-a făcut el din nebagare de seamă, în exemplarele deja gata, ba chiar vândute. Cicero, care ținea foarte mult să se pue în circulație scrierile sale bine corectate, cere dela librarul Atticus să înlocuească în scrierea sa *Orator* cuvântul Eupolis cu Aristofan în exemplarele nevândute, și îl roagă să trimeată chiar acasă la acei cari au cumpărat scrierea pe câte un copist ca să îndrepteze greșala și în exemplarele deja vândute; Cicero confundase pe Aristofan cu Eupolis, ceea ce a observat după ce ediția se pusese în circulație și cerea îndreptarea greșelii (Ad Atticum 12, 6, 3).

F. Blass, *Buchwesen und Handschriftenkunde* p. 345-349 (I. Müller, *Handbuch der Klas. Altertumswis.* 1 Band²); W. Schubart, *Das Buch bei den Griechen und Römern*, Berlin 1907 p. 132-154.

Mss și copiiști în Principate.

Păstrarea și
reproducerea
mss românești

Ce s'a spus mai sus relativ la păstrarea și reproducerea mss în antichitate, se potrivește și pentru scrierile mai recente, cari ni s'au transmis în ms, cu toate că s'au scris mult după invenția tipografiei; în acest caz se află *toate mss de cronici românești* și o mare parte din literatura română.

Mănăstirile posedau în ms scrierile liturgice, sau de conținut ascetic, cari se copiau și se recopiau de călugări, dar letopisețele erau foarte rare. Dacă un Constantin Cantacuzino Stolnicul nu cunoștea nici măcar cea mai însemnată cronică a Moldovei, *Cronica lui Ureche*, se înțelege lesne cum

stătea cu răspândirea celorlalte letopisețe. De existența lui Ureche, Cantacuzino a aflat întâi dela Ioniță Racoviță cu prilejul unei călătorii făcute în Moldova la 1670 și, fiindcă în Țara românească nu se aflau copii, a pus de i-au făcut una, precum el însuș ne spune: am pus de l-au și prescris și l-am adus aici ca să se afle și în țară¹.

Miron Costin ne spune că letopisețul lui Istratie Logofătul nu-i căzuse în mână și că știa numai din spusele lui Nicolae Buhuș că basmele lui Simion Dascălul provin din letopisețul lui Istratie². Dionisie Eclisiarhul se plânge că n'a putut găsi *cronografuri* dela 1769 încoace, cel puțin, zice, n'au ieșit la vileag să fie știute de obște, dar presupune că ar fi existând câte vreunul ținut pe la cei mai mari (Tezaur de monumente 2, 161). Și într'adevăr pe la cei mai mari, în casa mai fiecărui boier se găsia câte-un letopiseț, precum mărturisește Del Chiaro³. Domnii cari s'au interesat mai mult de cultura în genere și au scris ei, au cheltuit pentru darea la lumină sau au pus la cale scrieri, compilații, sau copii depe diferite opere sânt: Cantacuzineștii, Dimitrie Cantemir, Nicolae Mavrocordat și Brâncoveanu. Cantemir și Cantacuzino Stolnicul au utilizat cronicile țării pentru lucrările lor istorice, iar despre Mavrocordat știm că poseda copii după letopisețele țării pe cari le citia cu folos, precum spune într'o scrisoare din 1712, adresată lui Gherasim, fost al Alexandriei: Ἐνίοτε δὲ καὶ τὴν μολδαβικὴν ἱστορίαν οὐκ ἀγῶως ἐπεξερχόμεθα (συνετὴ γὰρ ἡμῖν ἤδη καὶ ἡ ἐπιχώριος γλῶσσα) ἤτις τῶν πρὸ ἡμῶν ἡγεμόνων τοὺς βίους καὶ τὰς τύχας ζωγραφίζουσα καὶ τῶν ἐν βίῳ πραγμάτων τὸ ἄστατον ὅπ' ὄψιν τιθεῖσα παρέχεται ἡμῖν οὐ τὴν τυχοῦσαν ὠφέλειαν⁴ (Câteodată citim cu plăcere istoria moldovenească (căci pricepem deja și limba țării), care zugrăvind viețile și soarta Domnilor de dinaintea noastră, și punându-ne în vedere nestatornicia lucrurilor din viața omului, ne aduce un deosebit folos). Se știe că cea mai însemnată bibliotecă depe vremuri,

¹ Opere, ed. Iorga 130; cf. C. Giurescu, Noi contribuții la studiul cronicilor moldovene p. 50.

² «N'am văzut letopisețul lui Eustratie Logofătul», Letopisețe³ ed. Kogălniceanu 1, 4.

³ Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia p. 45-46.

⁴ Epistolaire grec ed. Legrand p. 84.

așezată în Văcărești, a fost a lui Nicolae Mavrocordat, bibliotecă în care pe lângă operele cele mai de seamă, adunate prin Bergler din Occident, cu siguranță existau și scrierile referitoare la istoria țării.

Inadvertența
copiștilor

Reproducerea mss românești se făcea prin copiști cari, ca și colegii lor din alte timpuri și alte țări, au introdus în ele multe greșeli. De lipsa de cultură sau de nebăgarea de seamă a copiștilor au avut a se plânge și scriitorii români și lucrul nu se va schimba nici de acum înainte. Cantemir se plânge că copistul lăsase multe greșeli în Hronicul său ca nedeplin știutor ortografii românești:

Omenite cititoriule, de al patrulea rând este acum cu acest de pe urmă, de am cercat greșelele aceștii trude a noastre, unele ale noastre iară altele și mai multe ale diacului, carile au scris-o de pe izvodu nostru; diacu dară fiind nedeplin știutoriu ortografii românești, multă trudă ni-au dat cum să cade a o îndrepta, și poate încă în multe locuri să o fim trecut cu vedere (Hronicul ed. Tocilescu XIX).

Despre Dionisie Eclisiarhul știm exact că în copiile de acte, făcute de el, a schimbat pretutindeni ortografia, a modernizat pronunțarea, a adăogat sau a eliminat din original cuvinte, și Dionisie, pentru timpul și mediul în care trăiește, se poate considera ca un om foarte învățat: el era scriitor, dascăl de slovenie și eclisiarh al bisericii Râmnicului¹. Și e de observat că Dionisie își revede copiile și își dă toată silința ca să-și îndrepteze greșelile: am îndreptat iarăș cu a mea slovă, ne spune el cerând scuze pentru greșelile comise (Biserica ortodoxă 12(1889) p. 615). Dar dacă un Dionisie comite greșeli mari și multiple, la ce trebuie să ne așteptăm dela copiștii ordinari, dela bieții diaci, ca acela de care s'a servit Cantemir?².

¹ V. Hasdeu, Cuvinte din bătrâni 1, 22.

² Daponte și Daniel Filipide se plâng că copiștii și editorii mss lor au fost fără scrupul, au strecurat nenumărate greșeli în ele și au schimbat limba apla într'o limbă pretinsă mai înaltă, mai atică; pentru a preîntâmpina asemenea încălcări în viitor Daponte în multe din cărțile lui, în loc de epilog, pune o *afurisanie* în care amenință cu caznele iadului pe acei copiști și editori cari n'ar colaționa mss și n'ar face corectura tipăriturilor cu băgare de seamă. În al său *Catalog istoric*, vorbind despre discuția care a avut loc între Panaghiotachi Nicusios și

Se știe că cel mai numeros contingent de copişti se găsea printre călugări, cari copiau mss, fie în lipsă de altă ocupație, fie din cauză că copierea li-era impusă, ca pedeapsă disciplinară (canon). Nu se dădeau la tipar, decât cărți religioase — în special cărți liturgice — singurele cari se citiau mai mult în țară; cele liturgice erau căutate pentru nevoile bisericii, cele de cuprins edificativ sau polemic (contra calvinilor sau catolicilor) se dădeau la lumină cu cheltuiala vreunui pios domn sau boier *spre a se împărți în dar*, după fraza consacrată. Cărți literare nu se dau la lumină până la sec. al 18, iar istorice abia apar în al 19 sec. Dacă adăugăm că cu privire la cronicile românești pe lângă că nu s'a tipărit niciuna de autorul ei, dar nici nu s'a păstrat vreuna în *autograf* (afară poate de Neculcea?), că copiile cari s'au păstrat sânt foarte târzii, că cronici scrise în Moldova s'au păstrat în copii făcute de Munteni și prin urmare schimbate (cazul lui Ureche), înțelegem cât de greu e să restituim textul primitiv, cum autorii au vrut să-l pue supt ochii cititorilor. Faptul că cronicarul posterior — adept al vorbei *quod verum est, meum est* — de multe ori intercala în cronica sa opera predecesorului său prelucrând-o, a avut drept urmare ca unele din cronicile mai vechi să se piarză: cititorii le găsiu prelucrate în cronici mai recente, nu mai simțiau nevoia de a le copia aparte. Acestei împrejurări se datorește pierderea scrierilor multor cronicari bizantini ale căror opere fuseseră intercalate în alte cronici sau excerptate în cunoscuta Enciclopedie a lui Constantin

Vani Efendi, spune: această discuție este scrisă și cunoscută multora, dar schimonosită de greșelile și schimbările copiştilor. Copiștii copiază cărți, și bine fac, nu le citesc însă mai pe urmă ca să îndrepteze greșelile—căci e firesc să greșască—și rău fac. Așa s'au stricat foarte multe cărți și se strică zilnic din cauza copiştilor nebăgători de seamă sau ignoranți; Dumnezeu să-i judece că mult rău pricinuesc, v. Erbiceanu, Cronicarii greci p. 184; Ephémérides daces ed. Legrand 3, p. LXXIII și Χρηστοθήβεια παρὰ Δαπόντε, Veneția 1770 p. 439. Filipide se mulțumește a denunța procedarea incorectă a editorului său Antim Gazî, v. Ἐπιτομή τῶν Φιλιππικῶν Πομπηίου Τρόγου, Epilog p. 8.

Porfirogenit, și acelaș lucru s'a întâmplat cu siguranță și cu multe cronici românești.

Se înțelege că în textele în cari s'au intercalat și alte lucrări anterioare, astăzi pierdute, greșelile sânt și mai multe: alături de erorile de tot felul, introduse în ele de copişti, se mai adaogă și amputările, sau amplificările, sau chiar neînțelegerile introduse de prelucrător!

În cele de mai sus am văzut că mss sânt pline de greșeli, și fiindcă, numai dacă cunoaștem cum s'au născut ele, putem să le îndreptăm cu succes, e nevoie să vorbim de felurile de greșeli, cari se întâlnesc în mss, înainte de a indica mijloacele de îndreptare.

Nașterea și înmulțirea greșelilor.

Cauzele
greșelilor

În orice ms se întâlnesc felurite greșeli din cari unele se datoresc autorului însuș, altele copiştilor. Autorul, scriind repede sau dictând, într'un moment de distracție poate să scrie sau să dicteze un cuvânt falș care, dacă nu se face mai pe urmă revizuirea textului sau nu se face cu băgarea de seamă cuvenită, rămâne în text; copistul, tot din nebagare de seamă, sau scrie un alt cuvânt decât acel aflat în text, sau întregește greșit din neștiință abreviațiunile și contracțiunile și alte semne tahigrafice aflate în izvodul său, sau confundă literile, cari nu se prea deosebesc într'o scriere nu tocmai citeată, sau omite o silabă, un cuvânt, ori o frază întregă (mai cu seamă dacă în două rânduri apropiate se află două cuvinte la fel, când dela cel dintâi sare la cel de al doilea, Interpolatiuni franț. *bourdon*); câteodată scrie unul sau mai multe cuvinte de două ori, alte ori introduce în text cuvintele marginale sau interliniare, scrise posterior de cineva pentru împlinirea unei lacune sau pentru explicarea sau îndreptarea textului (interpolatiuni)¹.

¹ Că și editorii, copiind și colaționând textele pentru tipărire, din aceleaș motive comit aceleaș greșeli ca și copişti, se înțelege dela sine. Iată un exemplu mai recent: V. A. Urechia, fost profesor universitar și membru al Academiei Române, reproducând testamentul mitropolitului Varlaam (Analele Acad. Rom. seria 2 vol. 10 secț. istor. p. 346-7) reu-

Uneori cuvântul sau fraza interpolată se datorește autorului însuși; mulți autori scriind, pun la margine sau pe deasupra unei expresiuni sau unui vers o altă expresiune sau vers cu acelaș sens, ca mai pe urmă într'un moment de autocritică să aleagă din cele două pe cel mai reușit¹. Dacă autorul uită să înlătore una din aceste expresiuni și copistul le scrie în text una după alta, se naște o interpolare care, cu toate că nu cuprinde o intențiune de falșificare, sau nu provine dela o persoană străină ci dela autorul însuși, nu încetează de a fi o interpolare. Cele mai multe interpolațiuni se datoresc cuvintelor interliniare sau marginale, puse spre lămurirea textului (glose), dar nu sânt rare și cazurile unde interpolatorii sânt niște falșificatori, cari introduc deadreptul în textele vechi diferite lucruri, ca să susție anumite păreri și credințe, favorite lor². Cine n'a văzut în muzee autografele multor scriitori moderni, cari abia se pot citi din cauza

șește a strecura în el 12 greșeli, cu toate că documentul e numai de jumătate pagină, cu toate că facsimilul acestui testament, admirabil executat și cât se poate de citeț, stă publicat alături de textul tipărit spre a . . . învedera greșelile comise. Cu privire la textele cari se reti-păresc speranța e că editorii posteriori vor îndrepta greșelile predecesorilor, în ceea ce privește însă textele mai puțin citite, multe generații vor continua a se adăpa la acelaș izvor turbure.

¹ Poeții au lăsat nu numai variante după versuri, ci chiar după întregi poezii; Eminescu a lăsat 3 variante după aceeaș poezie: *Mai am un singur dor*.

² În fiecare ms, în orice aparat poate cineva să găsească exemple de greșelile pomenite mai sus. Aci dau numai câteva caracteristice: *să care egumeni nu vor căuta* stă în original, copistul care n'a înțeles sensul lui *să* (=dacă) scrie: *și care egumeni nu vor căuta* (Hasdeu, Cuvinte din bătrâni 1, 22-23). În loc de: *Trăgoviște* copistul scrie: *Zăgăești* (ibid. 107). În loc de: *mătușa Bercii* copistul scrie: *mătușa Berciul* (dintr'o femeie *mătușa Bercii* a făcut un bărbat ibid. 1, 149-152). În original stă: leat 3PH (7108=1599), copistul scrie: 3PII = 7150 = 1641 (ibid. 1, 82). În loc de: *se vână el în lanțul* (Magazin istoric 4, 251) originalul a avut: *lațul* (Viața Sf. Nifon ed. Naniescu p. 80); e vorba de *cursă*, or vânatul se prinde în laț nu lanț. În Magazin istoric 4, 257 stă: *și au pus pre făcătoarea de minuni icoană a precistei umer de aur cu mărgăritar și cu pietre scumpe*; dacă în loc de *umer* punem *un măr* precum în realitate stă într'un ms (Viața Sf. Nifon ed. Naniescu p. 99) se face complectă lumină; că nu *umer*, ci *un măr* e singura lectură autentică, ne arată un alt pasagiu din aceeaș Viață ed. Naniescu p. 105: *și pre făcătoarea de*

Exemple de greșeli

ștersăturilor, adăugirilor și îndreptărilor, sau cari nu rareori au două redacțiuni paralele ale unui și aceluiaș pasagiu? Cât de ușor doi copişti ar putea să dea după un asemenea autograf două copii prezintând între ele multe deosebiri, se înțelege dela sine. Că acesta a fost cazul cu multe mss vechi e afară de orice îndoială.

Ortografia

In privința ortografiei nu trebuie să credem că vreun copist — fie el cel mai atent — ne-ar fi păstrat ortografia ori-

minuni icoană a Sfântului mucenic bătut-au însuș Neagoe Vodă cu cuișoare un măr de aur curat, împodobit cu mărgăritar și cu pietri scumpe. Copistul găsește în original: *s'a sculat cu donaimaioa* (=flota); neînțelegând sau nedescifrând bine, transcrie: *s'au sculat cu domnul Mafra* (Cantemir, Hronicul, ed. Tocilescu p. XLII). In Invățăturile lui Pseudo-Neagoe (p. 208,31 ed. 1843) stă: *era un om din seminția lui Dan, pre care-l chema Noe*; originalul a avut: *pre care-l chema Manoe*, lectură care se află în celelalte mss. Copistul scriind odată silaba *ma* (aplografie), a făcut din *Manoe* Noe. Tot acolo p. 199,1 stă: *și cum mă umbria și mă răcoria florile lor, și lua ochii miei rouă și veselie din florile lor, așa și pre voi vă vor umbri*, etc.; în ediția îngrijită de Hasdeu (Arhiva istorică vol. 1, 2 p. 121^a) lipsește fraza *și lua ochii miei rouă și veselie din florile lor*, pe care a omis-o copistul, sărind dela primul *florile lor* la cel de al doilea. Numeroase greșeli de felul acesta a făcut copistul, care a scris Psaltirea Scheiană, v. Aureliu Candrea, Monumentele cele mai vechi de limbă românească în Noua revistă română 3 (1901) p. 536-7. Iată una. Copistul având de copiat *că toate cărările mele între tine Doamne, se apropie rugăciure me între tine Doamne după cuvîntul tău a sărit dela primul grup între tine Doamne* la cel de al doilea și așa a lăsat nescrișă fraza *se apropie rugăciure me între tine Doamne*; observând pe urmă omisiunea, a scris la marginea din dreapta a paginei cele 7 cuvinte omise (ms Acad. Rom. No. 449 p. 419, 10-13, Candrea l. c. p. 537).

O greșală demnă de relevat s'a strecurat într'un pasagiu al lui Halcocondila (ed. Bonn p. 34, 9), pasagiu referitor la chestiunea împrăștierei Românilor în Peninsula balcanică. I. Bekker, cu toate că lectura ms T (Tübingen) e *βράχοι δ'ἀμφότεροι ὀνομάζονται*, a editat greșit pasagiul în chestiune: *βράχοι δ'ἀμφότεροι ὀνομάζονται* = amândouă popoarele se chiamă Vrahi. Traducerea latină schimonosește și mai rău numele în *Bacchi*. Nu încapе îndoială că supt *βράχοι* sau *Bacchi* se ascund *βλάχοι* (Vlahi) precum a observat S. Lambros *Νέος Ἑλληνομνημίων* 2 (1905) p. 502.

Unexemplude
interpolatiune

Cum o simplă interpolare poate da naștere la o întreagă literatură și la concluziuni fantastice, ne arată cunoscutul pasagiu din Iordan cu *Scavinum rumunnense*. Acel pasagiu, pe baza a două mss interpolate cari au lectura: *a civitate novi et sclavinorum unnense* (sem B) OB, a fost editat în primele edițiuni, începând dela a lui Bonaventura Vul-

ginalului său, mai cu seamă când e vorba de o limbă, care n'are o ortografie bine stabilită printr'o tradiție literară lungă, cum a fost limba română. Copistul, când se uită în original, nu citește numai un cuvânt păstrând în minte ortografia lui exactă, ci câmpul lui vizual cuprinde o frază întreagă pe care o copiază din memorie, fără să se mai uite în original pentru a controla ortografia fiecărei silabe; ortografia primelor sau a unor anumite cuvinte se întipărește în mintea lui, dar icoana multora se șterge, așa încât unele sânt redată cu ortografia originalului, multe însă cu ortografia curentă a copistului. Pentru acelaș motiv copistul uită de multe ori să scrie sau înlocuește un cuvânt cu altul, de obicei sinonim.

Alte ori copistul găsește în originalul său un cuvânt sau o frază pe care nu o înțelege, din copist se transformă

Prelucrări

canius: *a civitate novi et Sclavino rumunnense*. Pecând mulți slaviști printre cari și Schaffarik (Abkunft der Slaven p. 115) au spus că pasagiul n'are niciun înțeles, Zeuss (Die Deutschen und ihre Nachbarstämme, München 1837 p. 593-4) presupune că *Sclavinum rumunnense* ar putea fi actualul sat Slăveni din județul Romanați; luându-se și Hasdeu după Zeuss a crezut că face o *descoperire* de cea mai mare însemnătate identificând acel Sclavinum cu Slăveni de lângă Olt (Revista nouă 5 (1892) p. 9-10 și Magnum etymologicum 3, p. XII-XV). Zeuss și Hasdeu însă n'au știut că cu mult mai înainte decât ei, Daniil Filipide, bazându-se pe pasagiul din Iordan, identificase acel Sclavinum cu Slăveni din Romanați (Ἱστορία τῆς Προμοονίας p. 245, cf. Arhiva din Iași 3 (1892) p. 625 și 4 (1893) p. 165-7). Dar toate aceste aserțiuni cad înaintea faptului că pasagiul *a civitate novi et sclavinorum unnense* s'a corupt prin interpolațiunea lui *Sclavinorum*, pus de cineva la margine și introdus de copist în text, așa încât textul autentic al lui Iordan, fără interpolare (*a civitate novi et [sclavinorum] unense*) este: *a civitate Novietunense* după cum îl păstrează 8 mss (civitas Novietunensis este Noviodunum=Νοβιοδοῦνος al lui Ieroclis, Συναξάριον p. 391 ed. Bonn, și se identifică cu Isaccea de astăzi, v. K. Peters, Grundlinien zur Geographie u. Geologie der Dobrudscha, publicat în Denkschriften Wien. Akad. mathem.—naturw. Klasse 27 (1867) partea 2-a p. 140). Lectura adevărată a restituit-o Theodor Mommsen la 1882 când a editat pe Iordan (p. 63,1) și cu toate acestea Hasdeu mai susținea în anul dela Hristos 1893 părerea lui favorită și iată în ce termeni: pecând Gr. Tocilescu scormoleşte cu sapa în mână și descopere în Dobrogea orașul roman Tropaeum... îmi pare bine de a descoperi și eu, la un alt capăt al lumii românești, orașul oltenesc Sclavinum rumunnense, Magnum etymologicum, 3 p. XV.

în corector și schimbă cuvântul, sau dă o altă turnură frazei, o face mai clară din punctul său de vedere. De multe ori numai faptul că un ms vechi nu conține cuvinte rare sau de origine străină, expresiuni învechite sau greu de înțeles, ci în locul lor are cuvinte și fraze clare și pe înțelesul tuturilor, e o dovadă că copistul a fost îndrăzneț, și a avut obicei de a preschimba textul, de a îndrepta oriunde găsia greșeli sau închipuite greșeli, și a potrivi textul cu gustul său sau al contimporanilor săi¹. Dintre mss cari conțin Letopisețul lui *Ureche*, prelucrat de *Simeon Dascălul* unul se deosebește prin tendința copistului de a îndrepta ce nu e clar și a da un text inteligibil². Avem exemple unde copistului nu-i plac părți întregi din izvodul lui, în asemenea cazuri dacă el este, sau se crede cel puțin, egal cu autorul ms pe care îl copiază, lasă la o parte pagini întregi, schimbă cuvinte, fraze și capitole, înlocuiește părți importante cu altele fabricate de el și, într'un cuvânt, prelucrează textul procedând ca și cum ar fi vorba de o lucrare a sa proprie.

Un exemplu
de prelucrare

Un specimen extrem de interesant de *prelucrător*, care fără niciun scrupul, calcă în proprietatea altuia și amplifică textul ici, îl prescurtează dincolo, și îl preschimbă în așa mod încât îl face de nerecunoscut, ne dă ms No. 3488 rom. din Bibliot. Acad. Rom., care cuprinde *Învățăturile* lui Pseudo-Neagoe.

Ms în chestiune e plin de ștersături, adăogiri, note marginale, hârtioare volante etc. și tocmai aceste lucruri ne ridică perdeaua și ne lasă să aruncăm o ochire în atelierul prelucrătorului și să-i urmărim procedurile. Prelucrătorul în chestiune (un anonim din sec. al 18) întrebuițează marginile ms *Învățăturilor* ca să scrie pe ele schimbările pe cari le aduce textului, și să însemneze instrucțiuni pentru copistul pe care avea de gând să-l însărcineze cu transcrie-

¹ Când găsim într'un ms lecturile *îmă* și *să-i tocmească*, iar în altul *mumă* și *să-i împace* nu trebuie să ezităm a adopta primele forme ca cele mai vechi; e evident că copiii au înlocuit cuvintele mai vechi cu altele, cari în timpul lor erau pe înțelesul tuturilor.

² În ediția sa (aflată supt presă) Giurescu însemnează ms respectiv cu sigla M³.

rea. Punând la index multe pasagii (câteodată scurte, foarte des de pagini întregi) cu un semn de proscricțiune, pus în text și repetat la margine, dă copistului la margine rețete cari sună:

sau
 dela acest semn să nu să scrie pân la sfârșitul tratatului (p. 83),
 dela acest semn pân la sfârșitul capătului să nu să scrie și
 în locul celor ce rămân nescrise să să scrie cele din hârț-
 oară (p. 291).

Prescurtările anonimului sânt interesante, dar amplificările lui pe lângă interes au și o oarecare doză de glumă pentru noi cari parcă vedem pe anonimul în chilia lui luându-și aere de Vodă Neagoe (vreo 2 secolii după ce acesta murise) și declamând povețe către fiul său (el probabil călugăr, către coconul său domnesc!) care nu putea nici să le asculte nici să le urmeze, căci... nu era între vii de câțiva secolii! E cam humoristic să te adresezi către fătul Teodosie și să-l povățuești să mănânce cu cumpătare și să arate față veselă la ospete (p. 236), când știi că acest făt de 2 secolii zace în mormânt!

Prelucrătorul nostru anonim se vede de altfel că era un om cult și o persoană simandicoasă; instrucțiunile lui depuse pe marginea ms s'au executat, și întâmplarea a vrut ca să ni se păstreze și un ms care e copiat exact după indicațiunile sale; ms supt No. 2714 rom. aflat în Bibliot. Acad. Rom. conține într'adevăr o prelucrare a Invățăturilor așa cum a dat ordin anonimul să se schimbe, să se prescurteze, sau să se amplifice textul, precum am constatat comparând aceste mss.

Multe monumente, mai cu seamă acelea cari au fost citite mult și copiate foarte des, au fost întinerite de copiiștii cari le-au potrivit cu gustul și cu rostirea contimporanilor lor. Cuvintele sau frazele, ideile sau credințele, cari pentru timpul lor erau învechite, au fost înlocuite cu altele cari corespundeau cerințelor și gustului publicului contimporan. Acest procedeu se observă mai cu seamă în cărțile populare, unde afară de întinerirea textului se introduc anacronizme de tot felul.

Intinerirea
 textelor vechi

Transpunerea
dintr'un dia-
lect într'altul

Multe greșeli și schimbări de tot felul se nasc când un copist în loc să copieze textul întocmai, îl transpune în dialectul său, fie cu intenție, fie inconștient, fiindcă cuvintele și formele dialectului său matern îi revin sub condei fără voia lui. Letopisețul lui Ureche prelucrat de Simeon Dascălușul scris în dialectul moldovenesc s'a păstrat în 12 copii dintre cari 10 făcute de Munteni, cari au șters aproape toate idiotizmele din original.

În asemenea cazuri editorul se află într'o situație foarte grea. Dacă e greu să restabilim textul unui autor, când ne lipsește autograful, dacă nu putem ști exact ce cuvânt sau ce formă a întrebuițat autorul într'un anumit timp — căci alături de un cuvânt, o formă, o pronunțare, există adesea multe altele, pe cari le întrebuițează indiferent acelaș individ, până când în această luptă pentru viață, diferite împrejurări fac ca un cuvânt sau o formă să învingă și să alunge pe rivalii săi din uz, — cum putem să restabilim dialectul în care s'a scris originalul, dacă ni s'au păstrat numai copii în alt dialect? Dar această amestecare de dialecte li s'ar putea întâmpla nu numai copiștilor, ci chiar unui scriitor emigrat, unui Ardelean d. e., care stabilindu-se în Muntenia se influențează de rostirea pe care o aude zilnic în jurul său și amestecă dialectele, conștient sau inconștient. Greutatea aceasta se complică pentru textele românești, fiindcă întâi dialectele nu sânt aproape deloc studiate, — ba nu există nici dicționar complet al limbii literare — și al doilea fiindcă grafia cirilică e puțin studiată, iar redarea grafică a sunetelor e așa de încurcată, așa de arbitrară, încât de multe ori pentru un sunet există mai multe semne grafice, și din contra un semn grafic reprezintă mai multe sunete.

Scrierea și
pronunțarea

Dacă astăzi, când toți trecând prin școală învață o limbă literară, când există Academii cari contribuiesc la regularea limbii, când mijloacele de comunicație, ieftinătatea cărților, publicistica, etc., înlesnesc contactul centrelor cu cele mai depărtate sate și uniformizează limba, și tot se observă deosebiri mari în ortografie, nu trebuie să ne așteptăm ca în operele scriitorilor români din secolii trecuți să găsim fixată grafic în mod uniform pronunțarea lor respectivă. E firesc ca să găsim aceleaș cuvinte scrise într'un fel de unul și într'alt fel de altul, ba chiar să găsim la acelaș scriitor un

cuvânt într'un rând scris într'un fel și două rânduri mai jos într'alt fel. In asemenea cazuri editorul trebuie întâi să studieze cu băgare de seamă ortografia scriitorului și pe urmă să recurgă la monumentele contimporane, mss sau tipărite, unde va găsi multe elemente sigure cari îl vor călăuzi în multe privințe. Unii scriitori sau copişti sânt mai exacti în redarea sunetelor, alții sânt cu totul neexacti și inconsecvenți, iar alții fiind prea ocupați de a-și sistematiza ortografia siluesc litera de hatărul tendinței lor. Scriitorii trebuiesc studiați din acest punct de vedere, și aceia cari se vor găsi ca mai exacti ne vor servi întrucâtva ca bază pentru rostirea din timpul lor, și ne vor călăuzi pentru editarea monumentelor scrise în acelaș timp și dialect¹. Și după cum, procedând la reeditarea operilor lui Eliade Rădulescu sau Cipariu, nu le reproducem cu ortografia lor (căci sântem siguri că Eliade n'a pronunțat *quare* sau *quelle* ci *care* și *cele*, nici *lângõ* sau *aqui*, ci *lângă* și *aci*, că Cipariu scriind *cuenientia*, *scaimbu* și *revediuta* pronunța *cuiință*, *schimb* și *revăzută*), așa și când edităm texte vechi, orunde sântem siguri de pronunțarea scriitorului, trebuie s'o reproducem întocmai, fără să luăm în considerație caracterele pe cari el le-a întrebuițat în mod greșit ca să o redea. Șovăelile și grafiile copistului cari ar prezinta vreun interes pentru filolog, trebuiesc trecute în aparat, n'au ce căuta în text (cf. mai jos p. 62).

Dar până astăzi mulți editori de texte și documente românești cred că o literă chirilică corespunde cu una latină, și de aceea vedem zilnic publicațiuni în cari se transcrie consecvent **ѣ** cu *ea* sau **ѣ** cu *ă*, indiferent dacă textele provin din al 15 sau din al 18 și 19 secol! Mulți editori nu sânt pătrunși de adevărul că sunetele noi în lupta lor cu cele vechi trec prin diferite stadii: după ce o rostire nouă se aude câtva timp alături de cea veche, pușin câte pușin o alungă și îi ia locul. După ce **ѣ** din *ѣге* a avut la început sunetul *ea* (sau un sunet asemănător), a venit un moment când se pronunța atât ca *ea* cât și ca *e* (cum ne arată textele în cari găsim cuvântul scris în aceeaș pagină când *ѣге* când *lege*); mai târziu când rostirea nouă a învins, alungând pe cea

¹ H. Paul, Grundriss der germ. Phil.² 1 p. 209.

veche, se mai scria când *lege* când *lkege*, dar ultima grafie nu reprezintă decât tradiția, nu corespunde rostirii contimporane. Câtă vreme editorii vor transcrie literă cu literă și nu vor căuta să reproducă rostirea scriitorului¹, edițiile de texte vor lăsa mult de dorit în privința ortografiei, și mult timp, poate totdeauna, în edițiile de texte românești vor figura alături de unele cuvinte reproduse exact după cum s'au pronunțat, altele cu o ortografie tradițională, adică nu cum erau pronunțate de autor, ci cum erau pronunțate câțiva secolii mai înainte, poate chiar cum n'au fost pronunțate niciodată².

In contra
chiriliceii

Cu privire la monumentele românești, ele fiind scrise cu chiriliică, modul cel mai comod de a proceda este a reproduce monumentul cu chirilică. Editorul însă care se mărginește a reproduce în mod fotografic un text, fără transcriere, nu face operă de editor ci de fotograf, nu caută a dezlega greutățile ci le ocolește. Și nu trebuie să se uite că dacă literile chirilice astăzi sânt puțin cunoscute (abia câțiva filologi le citesc) peste câțiva ani vor fi tot atât de exotice ca și literele ebraice sau chineze; dar chiar pentru cunoscători, chirilica e una din cele mai urâte scrieri în care (singura dintre scrierile europene) s'au păstrat literele *majuscule*, schimonosite după caracterele grecești³.

¹ Filologul român care va îndrăzni să editeze un text din secol. al 16 sau al 17, redând cu litere latine sunetele, cum crede că le-ar fi pronunțat scriitorul, nu substituind buchilor chirilice caracterele latine, va aduce un serviciu imens filologiei; e de netăgăduit că va face multe greșeli, dar chiar greșelile lui, provocând discuțiuni și polemici, vor aduce mai mare folos, decât transcrierea aproape fotografică a editorilor de până astăzi. Pentru edițiunile de texte românești vechi, ortografia indicată este cea fonetică, singura care corespunde tradiției (scrierea chirilică fiind pur fonetică) și singura care nu ne dă o iconă falsă a textelor vechi.

² Vezi Schuchard și Bariț în Hasdeu, Cuvinte din bătrâni, suplement la tomul 1, p. IX—XIV și L—LIII; H. Tiktin, Studien zur rumän. Philologie, Leipzig 1884 și Der Vokalismus des Rumän. in Gröbers Zeitschrift 1886; A. Philippide Introducerea în Istoria limbei și literaturii române p. 47-49 și 97-116, și Istoria limbei române p. 237-272 și în special I. Bărbulescu, care a tratat pentru prima dată pe larg și în comparație cu limbile slavice fonetizmul limbei române în *Fonetica alfabetului cirilic în textele române*; cf. și Arhiva din Iași 17 (1906) p. 68-80.

³ Ochiul nostru fiind deprins cu citirea milioaneilor de litere minuscule, simte mare greutate și oboseală când citește texte scrise cu

Chestia de a restitui forma veche și a introduce o grafie uniformă într'un text, care s'a păstrat într'o formă întinerită sau s'a transpus într'un alt dialect, e legată cu probleme, cari diferă dela text la text, dela limbă la limbă; în cea mai complicată formă chestia se prezintă în limba greacă. Și în alte limbi trecutul a apăsât și a influențat prezentul, și în alte texte, forme și cuvinte cari și-au trăit traiul, reminiscențe de tot felul din autorii mai vechi revin supt pana scriitorilor, dar nu în așa număr ca în literatura greacă. Aci capodoperile literaturii clasice, Evanghelia și slujba bisericască, cari se învățau paralel în școală, obsedează pe scriitori și copii la fiecare pas.

Acest fapt a produs în literatura greacă o anomalie care nu se întâlnește nicăieri; limba scriitorilor nu e un produs fresc al mediului, adică mai modernă la scriitorii mai moderni, ci e modernă sau arhaică, mai apropiată de limba vorbită sau de cea clasică, după cum autorul care o scrie are o educație clasică îngrijită, căpătată în școalele sofistilor sau nu. Așa se explică cum Plutarh scrie o limbă mai arhaică decât Polibiu și limba lui Fotie e mai apropiată de limba clasică decât limba lui Teofan, cu toate că Polibiu și Teofan sânt mai vechi; aceasta e cauza pentru care scriitori din al 10 sau chiar din al 15 secol după Hristos întrebuințează alături de formele și cuvintele limbii *vorbite* atunci, altele care erau arhaizme chiar în secolul 1 înainte de Hristos. In asemenea stare de lucruri, pentru restituirea formelor unui text întinerit pot fi de vreun folos textele contimporane lui? De sigur că da, dar întrebuințarea lor trebuie să se facă cu mare băgare de seamă. Dar ceea ce s'a întâmplat în limba greacă, se întâmplă întrucâtva în toate limbile; se înțelege că cu cât tradiția e mai scurtă sau mai neînsemnată, cu atât influența trecutului e mai slabă. Cu cât scriitorul e mai lipsit de talent și individualitate, cu atât textul lui e mai

majuscule; chirilica, fiind scrisă cu majuscule și majuscule din cari multe se confundă între ele, obosește foarte mult pe cititor. Din cauza aceasta dacă o pagină scrisă cu litere latine se citește în 3—4 minute, o pagină cu chirilică cere de două ori atâta timp. Cu drept cuvânt chirilica s'a numit *das Ideal einer unpraktischen Druckschrift*, Krumbacher, *Miscellen zu Romanos*, p. 127.

împestriat cu forme arhaice și moderne, literare și populare sau dialectale; și fiindcă ne e imposibil a ști, când e vorba să-i restituim textul, ce formă a întrebuițat la un anume pasagiu, de aceea sântem datori să nu părăsim tradiția mss, când ea ne dă *una din formele paralele întrebuițate de contimporanii autorului*. Un scriitor din sec. al 17 poate să fi întrebuițat indiferent *lucruri* alături de *lucrure*, *cuvinte* alături de *cuvente*, *așjdere* alături de *așjderea* sau *așjderile*, *din* alături de *den*, *căci* *că* alături de *căce* *că* etc.; editorul în asemenea cazuri e dator să urmeze lectura mss, când găsește în ele una din aceste forme, dacă vrea să *editeze* și nu să *îndrepteze* pe autor.

Din ce în ce mai mult editorii se feresc de restituiri imaginare, și preferă baza mai solidă a tradiției virtuozităților divinatorii. Krumbacher în edițiile sale de texte grecești vulgare s'a ținut de tradiția mss și fiindcă argumentele sale temeinice cu cari recomandă conservatism se aplică *mutatis mutandis* și la textele românești le reproduc aci:

Erstens bedenke man folgendes: in den letzten Jahrzehnten ist auch bei der kritischen Behandlung altgriechischer Texte die Anpassung an eine imaginäre Einheitsgrammatik in Misskredit geraten, und immer mehr verbreitet sich die Erkenntnis von der Mannigfaltigkeit der Sprachformen nach Zeit, Ort und Individuum. Noch mehr gilt aber der Satz von der Mannigfaltigkeit des Wirklichen bei unseren Texten; denn ihre Autoren besaßen für ihre Formgebung weder eine allgemein anerkannte zeitgenössische Literatursprache, noch kanonische alte Muster, noch eine feste grammatische und lexikalische Theorie; dazu waren sie oft infolge subjektiver Ignoranz oder Sorglosigkeit in der sprachlichen Form inkonsequent und willkürlich. Zweitens gibt es hier immer wieder unvorhergesehene sprachliche Probleme und neue, der träumenden Schulweisheit noch unbekannte Tatsachen, für deren Untersuchung oder Feststellung irgendwelche durchgreifende Korrekturen der Herausgeber höchst hinderlich werden können! (Ein vulgärgriechischer Weiberspiegel ed. K. Krumbacher p. 366).

Sigur, restituirea formelor vechi pe baza criticei filologice, cu ajutorul unei erudițiuni vaste și unei intuiții limbice, este ultima țință și are ceva ispititor pentru editor, dar din nenorocire cele mai multe încercări de felul acesta după scurt timp se dovedesc ca greșite, ba chiar pot deveni

ridicule dacă întâmplarea scoate la iveală originalul autorului¹.

Și în ceea ce privește *uniformizarea grafiei* părerile sânt împărțite; dacă însă luăm în considerație că important e nu cum a scris, ci cum a pronunțat scriitorul, vom reda în

¹ Acum în urmă s'a făcut o încercare de o asemenea restituire a formelor Letopisețului lui Ureche de I. N. Popovici. Înainte de Popovici Kogălniceanu, cu toate că în majoritatea cazurilor a modernizat textele vechi, totuși în câteva privințe și mai cu seamă în adoptarea infinitivului lung a nesocotit tradiția mss și a introdus în text forme vechi imaginare; această procedură a indus în eroare pe Meyer-Lübke, care crezând că textul restituit de Kogălniceanu e întemeiat pe tradiție, l-a luat ca bază pentru cercetările sale (Zur Geschichte des Infinitivs im Rumänischen, publ. in Abhandlungen Herrn Prof. Dr. Adolf Tobler . . . dargebracht, Halle 1895 p. 81). Popovici se ridică — și cu drept cuvânt — contra acestei fantezii de arhaizare a lui Kogălniceanu, Chronique de Ureache p. XIII, fără să bage de seamă că condamnă procedura sa însăși. Mă explic. P. zice în prefață că în ediția sa restituie formele vechi ale textului, modernizat de copiiști, pe baza mss păstrate și a scrierilor lui Varlaam și Istratie Logofătul, contemporanii lui Ureche p. IX-XI). Și într'adevăr introduce în text *de srăg*, cu toate că în toate mss există *de sârg* (citește *de sirg*), 3,49; *scrăbă* și *vrătos* cu toate că toate mss au *scărbă* și *vărtos* (citește *scîrbă* și *virtos*) 57,54^{bis}; 133,99; restituie formele *amente* și *cuvente* cu toate că toate mss au *aminte* și *cuvinte* 66,2^{bis}, 3,69; tradiția ne dă *lucruri* și *deci*, editorul corectează *lucrure* și *dece* 85,96^{bis}, 9,31, etc. etc. Formele introduse în text ne asigură P. sânt ale lui Ureche fiindcă se găsesc . . . în textele lui Varlaam, contemporan și coleg cu Ureche în divanul lui Vasile Lupu (p. X-XI). Adică cum, doi contemporani și colegi nu pot să întrebuițeze deosebite forme? Câți nu scriu chiar astăzi: *cefitor* și *prieten*, *întunerec* și *limbei*, *operele* și *literale*, *complet* și *manuscript*, *științific* și *reprezentă*, pecând alții scriu: *ciitor* și *prietin*, *întuneric* și *limbii*, *operile* și *literile*, *complect* și *manuscris*, *științific* și *reprezintă*? P. găsește de cuviință să introducă în textul lui Ureche formele mai vechi *cuvente* și *lucrure* și *amente* și celelalte, când este știut că aceste forme se întâlnesc chiar în textele coresiane ca *arhaizme*, alături de formele mai noi *lucruri* și *cuvinte*, etc. Dar ce e mai curios: P. ne spune că în restabilirea formelor vechi a recurs la Varlaam, și cu toate acestea și Varlaam întrebuițează *de sirg*, *scîrbă*, *virtos*, *aminte*, *cuvinte*, *lucruri* și *deci*, adică formele pe cari P., cu toate că le găsește în Varlaam, totuși le proscribe în multe părți contra tradiției, v. Varlaam, Cartea românească de învățătură p. 280^v, 4. 144, 17. 32^v, 13. 5^v, 18. 6, 1. 59, 1. 4, 19. Dar ce e neexplicabil: P. găsește în mss *așijdere*, *așijderea* și *așijdirea* și totuși în text introduce forma *așijdere* (v. p. 7, 18, 11, 16, 26), cu toate că în *autograful lui Ureche* (reprodus de P. în facsimil la sfârșitul ediției) revine de două ori numai forma

grafie cuvintele cum au fost pronunțate, bineînțeles când sântem *siguri* despre pronunțarea scriitorului. Dacă pentru *sunetul e*, d. e., scriitorul întrebuițează când litera *e* când *κ* când *α*, scrierea uniformă cu *e* se impune (cf. însă și cele spuse mai sus p. 25). Editorul induce în eroare nu când scrie uniform cu *e* trei diferite litere, ci când scrie când cu *e* când cu *ea* când cu *ia* unul și acelaș sunet, numai și numai fiindcă scriitorul n'a știut să redea prin grafie *uniformă* un sunet pe care-l pronunța *uniform*. Asemenea grafii nu numai în text nu trebuiesc introduse, ci nici măcar în aparat nu e nevoie să fie înregistrate; ele trebuiesc uniformizate în mod tacit, adică tratate cum se tratează *iotacismul* sau celelalte greșeli de ortografie ce se întâlnesc în textele grecești (v. mai jos p. 62 și 87).

Greșelile din
cauze meca-
nice

Un alt fel de greșeli sânt acelea cari provin din cauze exterioare. De multe ori la unele mss lipsesc foi, sau caiete, sau foile sânt amestecate. În cazul din urmă un studiu cu băgare de seamă poate să fixeze ordinea primitivă a originalului. Ms slav conținând *Invățăturile* lui Pseudo-Neagoe are foile lui dela început până la sfârșit amestecate, dar restabilirea ordinii se poate face ușor, fiindcă avem redacțiunea greacă și română care ne ajută (cu toate acestea editorul Lavrov nici n'a încercat-o). Dacă însă nu există un asemenea ajutor și ms cu foile amestecate se pierde, ajunge însă până la noi o copie depe el în care s'a copiat textul incoherent, așa cum s'a găsit, fără să se indice începutul fiecărei pagini, sau ajunge o copie, în care copistul a adăogat sau a înlă-

așijderile, iar în testamentul lui Varlaam revine de 4 ori consecvent numai forma *așijderea* (v. Analele Acad. ser. 2, 10 (1889) secț. istor. p. 6-7). Ce e drept dela p. 117 încoace P. introduce în text forma *așijderile* (fără să mai dea tradiția în aparat), dar de ce la început proscie formele *așijderea* și *așijderile* nu-mi pot da seamă. Toate mss au lectura *sint*, zisul autograf al lui Ureche are forma *sintu* (3 pers. plur.) și cu toate acestea P. introduce în text forma *sîmtû!* p. 43, 61. P., nesocotind tradiția, introduce în text forma *den*, pecând în testamentul lui Varlaam alături de *den* (de 3 ori) revine și forma *din* (de 2 ori).

Înțeleg să introduci în text o formă arhaică orunde tradiția mss îți dă un sprijin, dar când toate mss îți dau *lucruri* și *cuvinte*, și găsești și în Varlaam confirmarea tradiției, căci e confirmare dacă găsești aceleaș forme alături de *arhaizmele cuvente* și *lucrure*, cu ce drept poți să respingi lectura mss?

turat la trecerea dela o pagină la alta câte un cuvânt sau o frază pentru a lecu incoherența, atunci restabilirea ordinii devine extrem de grea. In fine, de multe ori textul unui ms este deteriorat fie prin viermi, fie prin foc, fie prin umezeală; dar tocmai acele lacune cari există în text au și o parte bună, sânt un indiciu pentru a fixa filiațiunea (v. mai jos p. 48-49).

Critica autenticității și a provenienței.

Nu numai o lectură poate să fie greșit transmisă sau un pasagiu interpolat, cu sau fără intențiune de fraudă, ci chiar un întreg text poate să fie pseudoepigraf sau falsificat pedeaîntregul. Dacă astăzi monumentele poartă indicațiuni despre proveniența lor (numele autorului, locul și data), în vechime nu se întâmpla la fel. Multe texte s'au păstrat fără nume de autor, fie că autorul nu și-a pus numele, fie că din diferite cauze opera a ajuns până la noi fără nume. Când un boier A însemna într'o condică evenimentele contimporane pentru sine și pentru ai săi, fără să aibă de gând să dea la lumină însemnările sale, n'avea niciun motiv să-și pue numele pe titlul cronice; dacă mai târziu un X devine posesorul cronice și, necunoscându-i autorul, o atribue unui B pe care îl presupune ca autor, se dă naștere la un text pseudoepigraf care ajunge până la noi cu un nume de autor fals. In acest caz cronica e autentică — poate servi ca bază pentru cercetări după ce i se fixează locul și data provenienței — numai titlul e falsificat. Se poate însă ca atât textul cât și titlul să fie plăzmuite pedeaîntregul.

Dacă un autor, fie pentru un câștig material sau moral, fie pentru a aduce mărire neamului, religiei, protectorului sau familiei sale, fie pentru răz bunare, fie pentru susținerea părerilor sale, făurește un text și-l atribue unui scriitor cunoscut sau închipuit, textul e fals și nu poate fi utilizat de cercetători; interesant numai e a se ști cum s'a descoperit plăzmuitorul, motivele falsificării și modul lui de a proceda. Ridicând vâlul și privind în oficina unui plăzmuitor aflăm cum trebuie să procedăm în asemenea împrejurări pentru

Motivele
falsurilor

Știrile sensa-
ționale

Falșificatorul
se trădează
singur

descoperirea unor cazuri identice. Falșificatorul dă de obicei știri asupra unor perioade obscure, despre cari documentele tac, alege capitolele la cari discuția n'a putut ajunge la niciun rezultat și completează, corectează, înfrumusețează istoria sau lacunele din perioade obscure, după tendințele și după puterea mai mare sau mai mică a imaginației sale. Dar știind că dacă scoate numai din capul lui lucruri închipuite, va fi prins imediat, amestecă adevărul cu invențiunea; după ce compilează din câțiva autori, apoi brodează pe știrile împrumutate fantasmagoriile sale. Falșificatorul, cu toate silințele pe cari și le dă, nu poate imita pe deplin formele exterioare (scrierea, stilul, limba) ale monumentelor epocii în care vrea să-și așeze produsul, nu știe istoria timpului în toate amănunțele ei ca să evite contradicții cu alte monumente autentice contemporane, relatează fapte cari s'au întâmplat mult mai târziu decât timpul în care își localizează fabricatul, nu-și închipue că anumite fapte, pe cari le relatează el singur, nu puteau să fie trecute cu tăcerea de toți contemporanii; trăind într'un alt mediu nu poate să se debaraseze de anumite expresiuni, idei sau credințe ale timpului său, nu poate să se transfere în timpul închipuit al monumentului pe care îl fabrică, să trăiască — ca să zică așa — în acel timp și să imprime monumentului gândurile și credințele contemporane; în mod inconștient îi revin supt până idei și credințe, obiceiuri și instituțiuni cari sânt posterioare timpului închipuit, anacronizme de tot felul cari descopere falșul. Falșificatorul își dă silință a prezenta fabricatul său ca întrunind toate condițiunile de autenticitate; ba chiar ne dă în zelul său prea multe chezășii și amănunte, cari lipsesc la monumentele autentice, după cum un răufăcător se înarmează cu mai multe pașapoarte. Dar tocmai chezășiile îngămădite dau de bănuț, dovezile prea multe ale autenticității sânt un început de dovadă a neautenticității.

Falșificatorul care își compilează plăzmuirea după diferiți autori n'are la dispoziție un ms vechi ca să arate de unde și-a scos plăzmuirea, și ori pretinde că s'ar fi pierdut originalul de pe care a copiat și inventează fel de fel de împrejurări (incendiu, furt, naufragiu), ori prezintă un ms pe

care un paleograf deprins îl demaschează ca o imitație mai mult sau mai puțin reușită a unei scrieri mai vechi.

Când regii Alexandriei și Pergamului, pentru îmbogățirea bibliotecilor lor, au început a da prețuri mari pentru mss vechi, *câștigul* a îndemnat pe falșificatori de a atribui texte obscure unor autori celebri, sau a plăzmui asemenea texte, întocmai cum în timpurile noastre prețurile fabuloase, pe cari le oferă arheomanii de tot felul, ispitesc pe falșificatori ca să-și exercite meseria lor lucrativă.

Câștigul

Unul din cele mai celebre și scump plătite falșuri a fost acel comis de Constantin *Simonidis* cu palimpsestul lui *Uranios*, cu care au fost înșelați renumiți învățați din Germania (*Lykurgos, Enthüllungen über den Simonides-Dindorfschen Uranios*², Leipzig 1856).

Cele mai multe falșuri s'au făcut pentru câștig, dar nu sânt puține și buruienile cari au crescut pe terenul mlăștinos al unui *șovinism* nesănătos. O falșificare celebră comisă din motive patriotice sânt mss și documentele cunoscute supt numele de *Pergamene di Arborea*; prin aceste documente se dovedea că Sardinia, obscura patrie a falșicatorului, a fost în evul mediu un focar de cultură înaltă, care chiar astăzi s'ar considera ca un ideal greu de ajuns. Academia de științe din Berlin fiind rugată să-și dea părerea asupra acestor mss, a însărcinat pe unii din membrii ei ca să examineze cazul; cercetarea paleografică, filologică și istorică au dovedit că era vorba de o plăzmuire îndrăzneată.

Patriotismul
rău înțeles

Falșuri *in majorem Dei gloriam* s'au comis și în vechime și n'au încetat nici până astăzi; Ovreii în timpul Alexandrinilor, ca să arate că înțelepciunea grecească provine din Sf. Scriptură, au schimbat și interpolat scrierile clasicilor Greci, căutând astfel să dea mai mare importanță vorbelor lor prin faptul că le puneau în gura unui autor celebru; pentru un motiv analog creștinii au interpolat scrierile păgânilor, iar păgânii pe ale creștinilor.

Fanatismul

Câte *genealogii* s'au falșificat ca să se lege șirul întrerupt, sau să se ducă obârșia unei familii obscure la un prinț, domn, rege, erou, zeu, e cunoscut, căci ceea ce se practica în timpul lui Esiod și Pindar se practică și astăzi pe o scară mare supt ochii noștri.

Pseudonon-
bleța

Răzbunarea

O plăzmuire curioasă a comis Anaximen din Lampsacos pentru a se răzbuna contra dușmanului său Teopomp: alcătuiind scrierea *Τριζάρωνος*, plină de insulte contra Atenei, Spartei și Tebei a atribuit-o lui Teopomp ca să-l compromită în Grecia. În zadar Teopomp a protestat că la mijloc e o mișelie și că el nu e autorul scrierei, nimeni n'a vrut să-l creadă, fiindcă Anaximen îi imitase stilul cu o măiestrie demnă de o cauză mai bună¹.

Vanitatea

Pentru a-și susține părerile, mulți învățați împinși de *vanitate*, falsifică inscripțiuni sau texte și trimet la opere cari n'au existat decât în închipuirea lor. O scriere (*Περί ποταμών*) plină de citații mincinoase s'a atribuit lui Plutarh; în zilele noastre Rodocanaki are în scrierile sale trimiteri la opere, cari n'au existat niciodată, cum a dovedit până la evidență E. Legrand în Dossier Rhodocanakis, Paris 1895.

Și literatura română e bogată în falșuri, din cari menționez câteva caracteristice. Falșul comis de Costache și Antohi Sion cu Pseudo-Clănău e foarte instructiv din punctul de vedere metodologic.

Pseudo-Clănău

În anul 1856 se publică în Iași supt titlul de: *Fragment istoric scris în vechea limbă română din 1495* un ms descoperit de Gh. Boldur-Costache, tratând istoria Românilor dela 274--1290. La începutul și sfârșitul acestui Fragment se arată că este o traducere făcută de Clănău depe un text latinesc pe care Huru, cancelarul lui Dragoș Vodă, îl copiasse depe originalul scris de Arbure Campodux. Cercetarea paleografică a Fragmentului însă arată că avem a face nu cu scrierea din sec. al 15, ci cu scrierea cursivă cum se obișnuia în sec. al 18. Limba monumentului în loc să fie limba sec. al 15 este o limbă așa de încâlcită, încât e de neînțeles; autorul recurge la flexiuni imposibile, la inversiuni ciudate ca să dea stilului un arhaizm afectat, și nici măcar nu ia de model limba documentelor sau a cronicarilor mai vechi, ci își modelează stilul după Cantemir. Dar contrazicerile și anacronizmele aflate în acest Fragment sânt grosolane de tot. Această povestire ne arată că România în mijlocul barbariei cumplite a veacului de mijloc a fost dela al 3 până la al 6

secol o republică cu o civilizație care chiar astăzi ar fi de invidiat, și cu toate acestea niciun istoric nu pomeneste de așa ceva. Și în această închipuită republică se aflau instituții romane, feudale, bizantine, moldovenești străvechi, vechi, moderne, toate la un loc. Pe lângă alte greșeli istorice, falșificatorul pune cunoscuta expediție din 1497 a Regelui polon Albert înainte de 1495, indus în eroare de cărți moderne.

Tratatele de alianță, actele de notariat, actele cari se vor prezinta înaintea instanțelor, sânt prevăzute cu semnătura și sigiliul părții interesate ca să nu fie contestate de partea adversă, dar unde s'a mai auzit ca un text istoric să poarte semnătura și sigiliul autorului sau a traducătorului! Și cu toate acestea Pseudo-Clănău în naivitatea sa, crezând că prin aceste mijloace va preîntâmpina orice contestație a produsului său, l-a prevăzut cu pecete și cu acel naiv: *eu Petru Clănău am iscălit!*¹

Că falșul s'a comis de Costache și Antohi Sion în complicitate cu Costache Boldur pentru mărirea patriei și a familiilor lor, este astăzi un lucru dovedit până la evidență: Sioneștii după acest fabricat s'ar trage după tată din Hanii tătărești, după mamă dela Clănău, iar familia Boldur-Costache se prezintă aliată cu Dragoș Vodă, întemeietorul Principatului Moldovei.

Puțin timp după descoperirea sa, prețiosul monument, cum se întâmplă cu fabricatele similare, s'a făcut nevăzut.

A. Philippide, *Cronica lui Huru în Convorbiri literare* 16 (1882) p. 245-258; Gr. Tocilescu, *Izvodul Spătarului Clănău în Revista pentru istorie, archeologie și filologie* 3 (1884) p. 464-500; Gh. Ghibănescu, *Epilogul Izvodului lui Clănău în Uricarul* 17 (1891) p. 353-391; I. Tanoviceanu, *Probe noue de falșitatea Izvodului lui Clănău în Arhiva din Iași* 3 (1892) p. 470-494.

¹ Un caz analog ne întâmpină într'o altă carte: autorul, tot un falșificator, temându-se ca nu cumva să se conteste autenticitatea operei, dacă nu e prevăzută cu pecetea pretinsului autor, se scuză într'un mod naiv de tot: n'am legat pecete de carte, zice, fiindcă pecetea e trecătoare și se poate strica, dar adevărata pecete a dreptilor e... răsplata raiului, iar a păcătoșilor muncile iadului! (Pseudo-Neagoe, *Invățături* ed. 1843 p. 306-307).

Corresponden-
ța lui Ștefan
cel Mare

Correspondența dintre Ștefan cel Mare și Patriarhul Ohridei e o plăzmuire târzie, precum dovedește I. Bogdan, (Documentele false atribuite lui Ștefan cel Mare, supt presă). Cred că motive patriotice au dat naștere la această falsificare, al cărei scop nu e altul decât a aduce dovadă cum că Biserica Moldovei atârna de Arhiepiscopul Ohridei. Că Grecii au tăgăduit această atârnare dovedește cartea Patriarhului Hrisant Περί τῶν ὀφρικίων (Târgoviște 1715). În această carte există un capitol prin care Hrisant încearcă a dovedi că Valahia și Moldova n'au fost supuse Arhiepiscopului Ohridei (ὅτι οὐχ ὑπέκειντο τῷ Ἀρχιεπίσκοπῳ Βλαχίας καὶ Μοργδανίας p. 82).

Capitulațiunile
Principatelor

Un alt fals sânt *Capitulațiunile* Țării românești și ale Moldovei cu Poarta, cari s'au plăzmuț în secolul al 18 din motive patriotice: boierii munteni și moldoveni căutau prin aceste tratate făurite să arate reprezentanților Puterilor, întruniți la un congres lângă Focșani, că învoelile cu cari strămoșii lor s'au închinat odinioară Porții au fost nesocotite de Turci¹. Originalele acestor capitulațiuni, ca de obicei ale actelor plăzmuite, nu mai există: Capitulațiunile Țării românești s'ar fi copiat la Constantinopol din condicile împărătești de Ienăchiță Văcărescu (Fotino *Ἱστορία τῆς πάλαι Δακίας* 3 p. 372 n.), cele ale Moldovei s'ar fi păstrat până la 1686, când craiul leșesc Sobieschi, trecând prin Iași le-ar fi ars din ura ce avea asupra Turcilor (C. Giurescu, *Capitulațiunile Moldovei* p. 8 și 17).

Textele ano-
nime

Când editorul are a face cu *texte anonime*, prima chestie pe care trebuie să și-o pue este: care e autorul monumentului. Deosebiri fine ale stilului individual caracterizează în literaturile clasice, sau în alte literaturi culte, pe diferiți autori, astfel încât dacă o scriere a unui autor cunoscut s'a păstrat anonimă sau pseudoepigrafă, stilul poate fi un pre-

¹ N. Iorga a dovedit cu argumente temeinice plăzmuirea Capitulațiunilor Țării românești în *Genealogia Cantacuzinilor* ed. Iorga 1, p. 68 n. 3 și 495 și *Geschichte des rumänischen Volkes* 2 p. 76-77; C. Giurescu a dovedit în *Capitulațiunile Moldovei cu Poarta Otomană* că și acestea sânt plăzmuite, arătând că izvorul pe care s'a întemeiat falsificatorul este Cantemir, și expunând pe larg motivele cari au îndemnat la făurirea lor.— Art. 16 din *Tratatul dela Kuciuc Kainargi* (1774) conține o dispozițiune care nu poate fi înțeleasă, decât presupunând existența acestor Capitulațiuni; prin această constatare câștigăm un terminus ante quem: Capitulațiunile s'au plăzmuț înainte de 1774, Giurescu p. 27-33.

țios ajutor ca să se descopere autorul ei; pentru literatura română veche, o asemenea încercare e foarte problematică. O scriere a unui autor fără stil individual, cum s'o deosebești și s'o atribui autorului ei! Pe lângă criteriile paleografice mijlocul care ne poate da o lumină sigură e analiza internă a operei: tendințele politice cari se vădesc, expunerea într'o lumină favorabilă sau dușmănoasă a faptelor cutărui domn sau cutărui partid politic, amănuntele precize ce se dau despre anumite persoane cari aparțin cercului rudelor sau intimilor autorului, amănuntele despre o mânăstire sau un oraș, sau chiar despre însuș autorul, pot să ne călăuzească ca să ghicim pe autorul monumentului.

Tot prin analiza internă vom încerca a fixa *data* monumentului: ultimul fapt pomenit și faptul cel mai apropiat nepomenit, care n'ar fi putut să rămâe necunoscut autorului, vor fi cele două puncte între cari trebuie să așezăm monumentul. Ultimul fapt pomenit în viața Sf. Nifon, scrisă de Gavriil Protul, e sfințirea bisericii Curtea de Argeș care a avut loc la 1517¹; observând că în Viața nu e pomenită moartea lui Neagoe întâmplată la 1521, un eveniment important care nu putea să rămâe necunoscut biografului lui Nifon și al lui Neagoe (căci și biografia lui Neagoe se cuprinde pe larg în această Viață), conchidem că Viața s'a scris înainte de 1521 și după 1517.

Altădată editorul are a face cu *compilații*, în cari au intrat părți mici, capitole sau chiar scrieri întregi anterioare, sau cu texte *continuate* de unul sau mai mulți autori, etc. În literatura bizantină a fost continuat Teofan și Gheorghe Amartolos, în literatura română Ureche, Miron și Nicolae Costin, etc. Cu privire la asemenea texte editorul trebuie să-și dea silința ca să descopere izvoarele și să atribue fiecare parte autorului ei adevărat; dacă reușește, aduce un mare serviciu științei. Prin modul acesta s'ar putea reduce mărturiile mai multor autori despre un fapt la una singură, dacă s'ar dovedi că unul a servit de izvor celorlalți, sau că toți au copiat unul și acelaș izvor pierdut.

¹ Viața Sf. Nifon de Gavriil Protul Sfetagorei, ed. I. Naniescu p. 121.

Importanța edițiilor critice.

Dacă posedăm un text în mai multe copii, repede ne convingem prin comparație că aproape toate se deosebesc între ele în mai multe privințe, și imediat se naște întrebarea: care din ele se apropie mai mult de original, și cum era arhetipul pierdut? Ca să putem răspunde la această întrebare, ca să putem restitui textul aproape așa cum l-a scris autorul, trebuie să luăm toate mss existente, să fixăm filiațiunea lor, să îndepărtăm tot ce s'a introdus în text de copiiști sau corectori și să restabilim un text, care dacă nu va fi întocmai arhetipul pierdut, dar să se apropie de el cu cât permit mss și cu cât ajută perspicacitatea editorului, adică trebuie să facem o *ediție critică*. Importanța edițiilor critice e îndeobște recunoscută și n'ar trebui să mai vorbesc aci despre aceasta, dar fiindcă totdeauna s'au găsit oameni cari să disprețuească munca migăloasă a editorului, cred necesar a atinge acest punct.

Diletanții

Sânt mulți cari nu-și dau seamă de legătura strânsă ce există între diferitele verige ale științei, nici nu pot pricepe că fără munca editorului nu se poate scrie istoria spiritului omenesc, în înțelesul larg al cuvântului; savanții geniali, pătrunși de acest adevăr, se coboară în carieră și scot singuri marmora pe care o transformă în opere nemuritoare. Un Böckh, care ne-a dat Die Staatshaushaltung der Athener, n'a disprețuit munca editorului inscripțiunilor și textelor grecești, un Mommsen, care a evocat viața poporului roman, a uimit lumea cu lucrări de amănunt și edițiuni de texte (Solinus, Iordanes, Casiodor, Eugippius, Rufinus etc.), un Renan, care a scris Histoire du peuple d'Israël, n'a găsit că e pierdere de timp să colaboreze la Corpus inscriptionum semiticarum. Numai diletanții superficiali vorbesc cu dispreț contra unor îndeletniciri științifice, cari cer erudiție, perspicacitate, probitate științifică, abnegație și pe deasupra aduc foloase imense culturei, numai nepricepuții susțin că geniile nu se ocupă cu nimicuri (adică ei, căci când vorbesc de genii fac o confuzie regretabilă cu propria lor persoană), că geniile n'ar lucra cu metodă și alte legende de felul acesta.

Pseudoestetii

Erezii de aceeaș speță susțin și pseudoestetii, sau oamenii

cu vederi strâmte, cari cred că știința trebuie să se ocupe numai de formele desăvârșite ale culturii omenesti: de veacul lui Pericle și nu de epoca bizantină, de poemele omerice și nu de poezia populară a moșicilor, de arta lui Praxitele și nu de formele rudimentare ale artei asiatice, de Sofocle și de Göthe dar nu de literatura scârboasă mongolă. N'ar râde lumea de un naturalist care ar vrea să se ocupe numai cu leul și vulturul, cu stejarul și trandafirul, disprețuind păianjenul și scaiul? Și totuș sânt mulți cari disprețuesc o scriere populară, sau viața unui sfânt și își îndreaptă epigramele contra editorului unor asemenea texte, fiindcă nu-și dau seamă că precum toate animalele sau plantele sânt deopotrivă interesante și vrednice de studiat, tot așa și produsele minții omenesti, fie ele artistic desăvârșite sau primitiv stângace și naive, fie de fineță atică sau de grosolănie mongolică, ne dezvăluiesc sufletul omenirii, și trebuiesc studiate, fiindcă ele pot fi de mare însemnătate pentru cunoașterea omului, ultima țință a științei celei mai interesante. De altfel importanța unui text nu se măsoară în mod absolut cu valoarea lui intrinsecă; în vechime proprietatea literară fiind necunoscută, multe produse mai vechi ni s'au păstrat în prelucrări posterioare, și asemenea prelucrări, chiar dacă n'ar prezinta interes ca să fie cunoscute pentru ele înseș, capătă de multe ori o importanță deosebită prin faptul că contribuiesc la restituirea originalului dela care derivă.

E. Renan, *L'avenir de la science* p. 133; K. Krumbacher, *Gesch. der byz. Litteratur*, München 1891 în prefață; I. Bédier în *Revue des deux mondes* 121 (1894) p. 908 și 910.

Când putem să restituim textele după cum au ieșit din mâinile autorilor, sau să dăm un text cât mai apropiat de arhetip, fie chiar după o muncă lungă și migăloasă, utilizând toate mss existente, să dăm adică o ediție critică, nu trebuie să ne codim și să ne mulțumim cu edițiuni bazate pe bunul nostru simț, lăsând în ele greșelile unor copişti ignoranți sau introducând tacit coniecturile noastre arbitrare. Cât de subredă e o asemenea ediție se vede imediat, dacă se colaționează sistematic câteva pagini din ea cu toate mss existente; ea nu inspiră încredere istoricului sau filologului, fie chiar genial editorul ei, căci cum ar putea un cercetător serios să

Valoarea
edițiilor
critice

întrebuințeze o asemenea ediție, când știe că s'ar face de răs, dacă ar întemeia o teorie pe o greșală de copist, sau pe conjectura introdusă în text de un editor arbitrar?¹ (Cazul cu Slăveni și cu formele infinitivului lung v. mai sus p. 20 n. și 29 n.). Numai o ediție critică, bazată pe compararea și clasarea mss, în care lectura autentică (sau presupusă ca atare) se introduce în text, iar toate variantele se dau în aparat, numai o ediție, în care se dă socoteală la fiecare pas de procedurile editorului, poate rezista timpului și poate servi ca bază pentru investigațiuni științifice. Editorul dând la fiecare pas socoteală de modul său de a proceda fără să introducă ceva în text în mod tacit, sau să înlătore vreo lectură, care presupusă de el a fi o variantă fără sens ar putea să fie lectura arhetipului (ceea ce se poate întâmpla lesne, și s'a întâmplat chiar multor editori renumiți), pune pe cititorul critic în stare de a urmări singur tradiția și a alege boabele de grâu, aruncate de multe ori de editor în aparat ca pleavă. Invățatului celui mai înzestrat îi pot scăpa o mulțime de cunoștințe trebuitoare pentru restabilirea unui text: câteodată ne scapă un amănunt din domeniul arheologiei, altădată nu pricepem o expresiune simbolică, dogmatică sau juridică, sau ne pare nonsens un cuvânt străin, nu cunoaștem o instituție veche sau o superstiție, nu înțelegem rostul unei aluziuni etc., și ceea ce ni se întâmplă nouă s'a întâmplat și copiștilor, ale căror copii le utilizăm pentru restituirea textelor. Dacă admitem că din trei copiști, doi, orunde au întâlnit preținse nonsensuri, și-au luat libertatea de a schimba textul și de a-l face inteligibil, editorul, care se bazează pe cele trei mss ale lor, în două va găsi un text inteligibil, în al 3-lea va crede că are înaintea ochilor un nonsens. Dacă se ia după cei doi în restituirea textului și dă în aparat acel pretins nonsens, ce se poate întâmpla? Un specialist arheolog, teolog sau jurist, după împrejurări, înarmat cu cunoștințe speciale, ar putea să arate cheea înțelesului aceluia nonsens, pecând dacă nu dăm în aparat «asemenea nonsensuri» și restituim textele încrezându-ne simțului nostru, cititorul n'are mijlocul de a restabili singur textul în cazuri de multiplicitate a tra-

¹ Bédier l. c. p. 911.

diției și astfel nu se poate ajunge niciodată la edițiuni bune, la a căror îndreptare să fi contribuit luminile orăruși cititor critic. După o lungă experiență de câteva secole în vătății s'au convins că nici chiar o *selecta lectionum varietas*, cât de bine să fie alcătuită ea, nu ajunge; astăzi numai acea ediție inspiră încredere pentru care s'au despuiat toate mss¹ și în al cărei aparat s'a înregistrat întreaga tradiție.²

Insușirile cari se cer ca să compună cineva un aparat

¹ Nu vorbesc de texte păstrate în sute de mss; asemenea texte nu există, sau aproape nu există în literatura română.

² Că și pentru cei mai erudiți, cei mai geniali editori un text poate să aibă multe secrete, se știe îndeobște; iată un exemplu caracteristic Romanos într'un condac ne spune cum Petru, când Hristos a fost prins și dus la Caiafa, s'a luat după el și cu noroadele a intrat în curtea arhiereului, unde a văzut: τὸ πῦρ δεδεμένον | καὶ τὸν χόρτον καθήμενον | Χριστὸν παρεστῶτα τῷ ἱερεῖ (că focul era legat și iarba ședea jos, pe Hristos înaintea preotului). Pitra și Krumbacher, cei mai buni cunoscători ai poeziei bizantine, cari au consacrat decenii întregi pentru studiul poeziilor lui Romanos, editând condacul de mai sus și crezând că au a face cu o coruptelă au corectat: τὸ πῦρ δεδαιμένον | τὸν χόρτον προκαθήμενον (προκαθήμενον Krumbacher) adică: că focul era aprins și corul ședea înainte. (Sitzungsber. bayer. Akad. philos. Klasse 1898 p. 123; Krumbacher numește tradiția mss o sinnlose și zweifellos verdorbene Lesung, ibid. p. 211). Amândouă conjecturile, fără să se depărteze mult de tradiție dau un înțeles pasagiului, care altfel pare a fi un nonsens. Zic pare a fi un nonsens, fiindcă în realitate nu e; dacă editorii ar fi știut că în mod simbolic Hristos se numește πῦρ (foc), sau ἄνθραξ (cărbune aprins), iar omul se chiamă când χόρτος (iarbă), când πηλός (lut), n'ar fi emendat textul, ci ar fi înțeles imediat că pretinsul nonsens e un paradox exprimat de Romanos printr'o antiteză: focul, care arde și e intangibil (adică Hristos) era legat, și iarba, un lucru trecător și de nimic (adică omul care judeca pe Hristos) ședea pe jilțul de onoare, v. Byz. Zeitschr. 16 (1907) p. 257. Această explicație se confirmă prin ceea ce urmează: «pe Hristos înaintea preotului», și: δεδέσμευσαι Χριστέ (ești legat Hristoase).—Dumnezeu e foc mistuitor, Deuteron. 4, 24 și Către Evrei 12, 29; ἄνθραξ (cărbune aprins) din Isaia 6, 6 e interpretat ca făcând aluziune la Hristos, v. Xantopoulos, Ἑρμηνεῖα εἰς τοὺς ἀναβαθμοὺς τῆς Ὀκτωήχου ed. C. Atanasiadi, Ierusalim 1862 p. 138, cf. ibid. p. 52: καὶ γὰρ αὐτὸς ὡς θεὸς πῦρ καταναλίσκων ἐστί . . . ὑμεῖς δὲ χόρτος ἐπιτελέστατος (căci el ca Dumnezeu e foc mistuitor. . . iar voi iarba de niciun preț). Aceeș antiteză în Penticostar, Veneția 1769 p. 32: τοῦ πυρὸς ὁ χόρτος ἀψάμενος σέσωσται (iarba atingând de foc se mântuește; e vorba de Toma care punând mâna pe urmele piroanelor se mântuește de necredință). Intr'un alt condac Ro-

critic, ca să alcătuească o ediție bună, nu sânt tocmai comune; erudiția și perspicacitatea, precizia și abnegația nu sânt buruieni cari cresc pe câmp și le întâlnești la fiecare pas; dacă ele nu sânt însușiri geniale, sânt însă din acele calități frumoase și admirabile pe cari le posedă numai o minte aleasă. Despre aceste însușiri Krumbacher scrie următoarele cuvinte bine simțite:

Die wissenschaftliche Bedeutung und die persönlichen Voraussetzungen der in dem Editionsbeiwerk zusammengefassten Kleinarbeit dürfen nicht unterschätzt werden. Es gibt wenige gelehrte Aufgaben, die ein solches Mass von Kenntnissen, von Objektivität, innerer Konzentrierung und Pflichttreue erfordern, wie die bis zur korrekten Druckvollendung durchgeführte Herstellung eines vollständigen, zuverlässigen, übersichtlichen kritischen Apparats bei einer komplizierten und noch wenig durch Vorarbeiten geklärten Überlieferung. Es gilt hier mit grossem Aufwand von Mühe und Zeit ohne Abwägung des direkten Nutzens für die Forschung, ohne Rücksicht auf äussere Anerkennung um Gottes Lohn zu arbeiten. Es gilt ein Werk zu schaffen, das in der Regel wenig benützt wird und doch unentbehrlich ist, das selten kontrolliert wird und doch peinlich korrekt sein soll, das fast nie mit gebührendem Dank belohnt wird. . . . Hier bleibt also das meiste der persönlichen Gewissenhaftigkeit überlassen, jenem undefinierbarem Charakterbedürfnis, bei jeder ernsten geistigen Betätigung nach Menschenmöglichkeit dem Ideal nahezukommen und ganze Arbeit zu machen. Wer diesen Drang nicht gewaltig, unabweisbar, immer wiederkehrend in seinem Busen spürt, möge von schwierigen Editionsproblemen seine Hand lassen! (Miscellen zu Romanos p. 133—4).

Iată și ce spune o altă autoritate despre acei diletanți, cari nu pot înțelege importanța edițiunii unui text, sau a unei chestiuni filologice:

Bien des gens sont tentés de rire en voyant des esprits sérieux dépenser une prodigieuse activité pour expliquer des particularités grammaticales, recueillir des gloses, comparer les variantes de quelque ancien auteur, qui n'est souvent remar-

manos întrebuințează antiteza între foc și lut: καὶ οὐ κερώνουσαι γηίνων πόδες ἐν τῇ παλάμῃ τοῦ πυρός (și nu s'au topit picioarele ființelor de lut în palma focului; e vorba de Hristos care spală picioarele ucenicilor), Romanos und Kyriakos ed. Krumbacher p. 742 (Sitzungsber. bayer. Akad. philos. Klasse 1901).

quable que par sa bizarrerie ou sa médiocrité. Tout cela faute d'avoir compris dans un sens assez large l'histoire de l'esprit humain et l'étude du passé (E. Renan, L'avenir de la science p. 130).

Recensiunea textului și tehnica ediției.

Când e vorba să dăm la lumină un document păstrat în original, o inscripție, o scrisoare autografă, sau o cronică păstrată într'un singur ms, sau în chiar autograful autorului, munca noastră de editori e foarte lesne de îndeplinit; în majoritatea cazurilor însă, pentru lucrări mai întinse, nu posedăm autograful autorului, nu posedăm foarte des nici copii direct făcute depe autograf, ci copiile cari s'au păstrat provin din altele intermediare, cari nu se potrivesc între ele nici în redactare, nici în ortografie, nici în întindere. În asemenea cazuri ca să restabilim un text, cât mai apropiat de arhetipul pierdut, trebuie să întreprindem o serie de proceduri migăloase, și numai după multă muncă și chibzuință ajungem la rezultatul dorit.

Dacă autorul nostru e deja publicat, trebuie să ne convingem întâi de toate, cum s'a făcut ediția existentă, care sau cari mss au servit ca bază, lucru care astăzi se află în prefața orcărei ediții, era însă trecut supt tăcere mai nainte. În secolii trecuți editorii nu se preocupau a da edițiuni critice; luau un ms, îl încredințau zețarului — fără măcar să-l copieze — făceau poate o corectură și așa dădeau la lumină opera unui autor fără multă trudă. O asemenea ediție pentru editorul posterior n'are altă valoare decât, cel mult, ca reprezentând ms după care s'a făcut, și aceasta numai în cazul când acest ms s'a pierdut.

Una din primele noastre griji e să căutăm toate mss cari cuprind opera pe care avem de gând s'o edităm. Acest lucru e astăzi foarte mult înlesnit prin adunarea la un loc, în Bibliot. Acad., a celor mai prețioase mss referitoare la trecutul României. O mare piedică însă e lipsa unui catalog complet

Căutarea edițiilor și mss

al avutului Academiei; până acum (1897—1912) catalogul merge până la No. 728, sânt adică necatalogate încă peste 3000 de mss. Dar afară de cele aflate în Biblioteca Academiei și a Universității din Iași (tot fără catalog), există mss în multe case vechi boierești; mulți amatori, au înjghebat câte un mic sâmbure de bibliotecă de mss, M. Gaster (Londra) posedă un însemnat număr de mss românești, bibliotecile din străinătate posedă multe referitoare la trecutul românesc, cum sânt cele din Petersburg și Moscova, cele din Viena, Paris și mai ales Constantinopol, Atena, Sf. Munte și Ierusalim. Multe din aceste mss sânt cunoscute, dar și mai multe au rămas necunoscute, n'au fost căutate, sau n'au fost accesibile cercetătorilor până astăzi. Lucrarea lui Weinberger, *Catalogus Catalogorum* (Viena 1902), sau a lui Gardthausen, *Sammlungen und Kataloge griechischer Handschriften* (Leipzig 1903), înlesnesc cercetările în străinătate și ar fi de dorit ca Academia să întreprinză, sau să încurajeze întocmirea unui repertoriu de asemenea natură cu informațiuni despre bibliotecile publice sau private cari posedă mss referitoare la cultura română.

După ce prin cataloage sau prin inventare de mss, prin întrebări, prin călătorii am descoperit toate mss (sau câte am putut descoperi) cari ne interesează, e de datoria noastră să căutăm să utilizăm toate lucrările publicate sau nepublicate ale predecesorilor noștri. Edițiile existente și emendațiunile propuse prin broșuri sau reviste se vor studia cu atenție, dar nu trebuiesc neglijate nici lucrările unor editori cari încetând din viață n'au putut să isprăvească lucrarea lor. În străinătate de obicei asemenea lucrări neisprăvite se depun la o bibliotecă publică, unde oricine poate să se folosească de ele, ceea ce ar trebui imitat cu orice preț¹. Odobescu a pregătit o ediție a lui Varlaam și Ioasaf din care s'a și tipărit (dar nu s'a publicat) o parte; ce a devenit ms²?

¹ Mss conținând lucrările neisprăvite ale lui Melchisedec, Papadopol-Calimah, Hasdeu, G. Popovici, Gr. G. Tocilescu, etc. se află depuse în Bibliot. Acad. Rom. și sânt accesibile tutulor.

² «Această tipărire începută se continuă cu toată îngrijirea și precauțiunea necesară». Anal. Acad. Rom. ser. 1 vol. 1 p. 5. Se vede că s'au tipărit numai 40 de pagini (explicit: și fără de socotință, vru să ispitescă = p. 31,4 din ediț. General. P. V. Năsturel, București 1904), cel puțin atâta se află în Bibliot. Acad. Rom., și nu știu pentru ce motive s'a întrerupt tipărirea.

Pentru lucrările cari se bazează pe mai multe mss aflate în diferite țări, colațiunea e foarte grea și costisitoare, cu toate că astăzi prin împrumutarea reciprocă de mss, prin fotografii sau colațiuni făcute prin alți savanți s'au înlesnit întrucâtva lucrurile. Dar cu privire la edițiunile de texte românești, aproape toate mss existând în țară, colațiunea nu prezintă dificultățile cari se întâmpină în străinătate pentru textele clasice sau altele. Presupunem că avem toate mss necesare înaintea noastră, cum începem colațiunea?

Luăm un exemplar cu cel mai complet aparat critic, dacă textul e publicat, și îl dăm legătorului ca să-l lege punând între fiecare pagină câte o foaie de hârtie albă, hârtie care va servi ca să scriem pe ea variantele. Acest lucru se recomandă când avem mai multe mss de colaționat. Când însă mss sânt puține (3—4), de obicei ajung marginile ediției vechi pentru variante. Multe cărți au hârtie sugătoare, pe care nu poți scrie cu cerneală, și fiindcă colaționarea trebuie făcută cu cerneală, transformăm hârtia sugătoare în hârtie pe care nu se întinde cerneala ¹.

Dacă textul nu e editat cercetăm mss în mod sumar, și prin compararea unor locuri unde tradiția prezintă diferențe serioase, prin lacune sau prin alte particularități se găsește de obicei lesne cel mai bun ms, care se copiază pe o hârtie cu margini atât de late cât se crede că va ajunge pentru a încăpea variantele. Variantele fiecărui ms se vor scrie cu *cerneală de altă culoare*; mulți le scriu între liniile textului, ceea ce de multe ori produce confuzie. Cel mai practic mijloc e a pune un semn distinctiv la cuvântul respectiv din text și a repeta acelaș semn la margine cu varianta. Variantele de mică importanță, sau cele cari revin în mod constant în ms, e bine să se menționeze în acest sens la început, ca să nu se mai ia în considerație. Părțile greu de citit sau citirile dubioase e bine să se desemneze pe hârtie de calc, iar părțile unde literile sânt șterse sau sânt lacune trebuie să se menționeze

¹ Ein derartiges Papier (adică Löschiapier) kann der Buchbinder durch ein einfaches Verfahren zum Schreiben brauchbar machen; er taucht es in Leimwasser und glättet es nachher dann wird es ganz dinstenfest, A. B. Drachmann, Nordisk Tidsskrift for Filologi 19 (1910) p. 111.

arătându-se și cam câte litere, după mărimea celorlalte ale ms, ar intra acolo.

Unde sânt cuvinte șterse și pe deasupra corectate, trebuie să se noteze cu mare atențiune ce a fost și în ce s'a corectat și dacă corectura se datorește unei alte mâini și din ce secol.

Înainte de a începe colațiunea unui ms e bine să se facă o descriere sumară a lui, care să se completeze cu amănunțele și particularitățile pe cari le observăm în cursul colațiunii.

Colațiunea e folositoare pentru acela care a făcut-o; colațiunile făcute prin intermediul altora sânt de obicei de mică valoare. Dacă ni se pun la dispoziție trei colațiuni după trei diferite mss făcute de 3 diferiți învățați, folosul pe care îl vom trage din aceste colațiuni poate fi foarte mic. Numai acela știe în anumite cazuri asupra căror puncte trebuie să fie atent, care a citit și colaționat aceeaș scriere în două sau mai multe mss.

E bine să se noteze și lucruri cari în aparat pot să fie eliminate, despre cari însă în timpul colațiunii nu putem hotărî dacă trebuiesc sau nu menționate, prin urmare: notează mai mult decât ai de gând să dai în aparat.

E bine să se sublinieze cuvintele sau formele stranii, a căror citire e sigură, căci după ce nu mai ai înaintea ochilor originalul, de multe ori crezi că în ms nu poate să fie scris așa cum ai copiat și că tu ai greșit copiind, sau că n'ai fost destul de atent colaționând. Ca să nu pierdem timp cu căutarea, e practic să notăm în exemplarul de colațiune începutul și sfârșitul fiecărei pagini a ms.

Chiar lucrurile de mică importanță, ortografia unor cuvinte, sau accentele, pot să ne dea o indicație interesantă cu privire la filiațiunea mss, dar mai cu seamă lacunele, ștersăturile, corecturile trebuiesc observate cu băgare de seamă. În loc de o colațiune e preferabil să copiezi textul întreg, dacă e vorba de un ms care prezintă mari diferențe.

Toate diferențele nu prezintă interes ca să fie notate la colațiune, dar se recomandă ca câteva părți, caracteristice pentru a arăta relațiunea mss, să se colaționeze cu cea mai mare scrupulozitate, înregistrându-se toate particularitățile, chiar cele de cea mai mică importanță, căci nu se știe ce anume deosebire va fi hotărîtoare pentru a

stabili înrudirea mss. Se înțelege că după ce am copiat, trebuie să colaționăm copia noastră, că acea colațiune e relativ bună care a fost revizuită, că încredere poate să inspire numai colațiunea care a fost controlată prin colaborarea a două persoane alternativ una citind și alta urmărind textul. Dar chiar după ce cineva și-a colaționat copia, și și-a verificat colațiunea, se vor prezenta cazuri unde iar va simți nevoia să recurgă la mss. Idealul ar fi, bine înțeles, să avem reproduceri fotografice după toate sau după cele mai importante mss, pentru a recurge la ele în orice moment, lucru care astăzi cu ieftinătatea și simplificarea procedurilor nu e așa de greu de realizat. Că reproducerile fotografice (alb pe negru) costă mai ieftin decât copierea cu mână și colațiunea, astăzi e îndeobște recunoscut¹.

Stema mss

Obiectul de căpetenie al criticii textelor e a restitui forma autentică a operei, a ne da adică originalul în forma în care a fost întocmit de autorul lui. Pentru textele a căror tipărire a fost supravegheată de autorul însuș, supraveghere care a avut loc câteodată în mod consecutiv la diferitele edițiuni, critica n'are de loc sau foarte puțin de lucru (v. mai sus p. 11), dar pentru textele, păstrate în copii după copii, cu multe intermediare până la copiile noastre, în cari s'au strecurat multe greșeli, sau cari au fost prelucrate sau schimbate în mod arbitrar, critica are de învins dificultăți foarte mari și nu-și poate atinge pe deplin scopul niciodată; ea ne poate da un text cât mai apropiat de arhetip, dar nu arhetipul pierdut.

Până când să ajungă la perfecțiunea în care se află astăzi, critica textelor a trecut prin multe stadii, și abia în secolul trecut a pășit pe o cale adevărat științifică, după lucrările lui Im. Bekker și W. Dindorf. În secolii trecuți învățații se mărginau a lua ca bază un ms — care li se părea mai bun sau pe care îl aveau la îndemână — și după el editau scrierile clasicilor din antichitate. Rareori recurgeau și la vreun alt ms pentru a-l consulta cu privire la câteva lo-

¹ Pentru tehnica și prețurile copiilor manuale și ale reproducerilor fotografice v. Krumbacher, Die Photographie im Dienste der Geisteswissenschaften, Leipzig 1906 și Miscellen zu Romanos de acelaș p. 76.

curi mai grele, și atâta tot. La consultarea tutulor mss păstrate ale unei scrieri și la clasificarea lor în familii, nu s'a recurs decât după multe secole de dibuire empirică, și acest procedeu după ce s'a aplicat textelor clasice grecești și latinești, a început să se adopte și pentru orice text din evul mediu și din timpurile mai recente.

Înlesnirea călătoriilor, progresele fotografiei, împrumuturile internaționale de cărți și mss între diferitele biblioteci, misiunile științifice, albumurile fotografice, cataloagele de mss au adus binefaceri cari se resimt și în edițiile de texte, și prin ele s'a produs o adevărată revoluție pe tărâmul tehnicii și acurateței edițiilor.

Faptul că diferiții copiiști copiind unul și acelaș text nu fac de obicei aceleaș greșeli, că prelucrătorii aceluiaș original nu prelucrează în acelaș mod și în acelaș grad, sau nu preschimbă aceleaș părți, că fiecare preschimbă după tendințe deosebite, sau întinerește în mod individual, aceste constatări ne dau puțință a restabili arhetipul pierdut prin comparația mss păstrate, ne pun în măsură a restitui textul primitiv, păstrând părțile comune și îndepărtând greșelile sau preschimbările introduse în mod arbitrar. Comparând mss mai recente cu cele mai vechi — în caz de mss nedatate fixând vârșta lor după indicii paleografice — ne dăm seamă imediat dacă unele sânt sau nu copii după celelalte: dacă într'un ms mai recent găsim aceleaș greșeli, interpolațiuni și lacune pe cari le întâlnim într'unul mai vechi, e evident că ms recent derivă dela cel mai vechi;¹ dacă din contra

Filiațiunea
dovedită prin
lacune

¹ Un exemplu, foarte caracteristic pentru arătarea filiațiunei prin lacunele observate, ne dau mss lui Lisia. Din Codex Heidelbergensis 88, care conține discursurile lui Lisia, lipsește caietul 16, care cuprindea sfârșitul discursului 25, un discurs întreg *Κατὰ Νικίδοο* și începutul discursului 26. Dar în mss lui Lisia pe cari le posedăm lipsesc totmai aceleaș părți, cari lipsesc și în mss din Heidelberg. Ceva mai mult: în mss lui Lisia lipsesc cuvinte ici colo, pe cari dacă le căutăm în Codex Heidelbergensis găsim că nu se pot citi (vărsându-se un lichid și înegrindu-se paginile). De unde reiese că arhetipul mss noastre este acel codex și că ele s'au copiat după ce se pierduseră acele părți, cari lipsesc în toate mss lui Lisia, precum a arătat Sauppe în Epistola critica ad. God. Hermannum, Leipzig 1841 = *Ausgewählte Schriften* p. 80. Dintr'o lacună care există în mss păstrate, conținând Letopisețul lui Ureche

ms recent nu cuprinde lacunele și greșelile aflate în cel vechi, conchidem cu siguranță că el reprezintă o altă familie¹. Copiile al căror original e păstrat, se înțelege că nu prezintă nicio valoare și trebuiesc eliminate, rămânând ca bază a ediției originalele dela cari pornesc diferitele copii. Mss No. 2714 și 3580 rom., cuprinzând *Învățăturile* lui Pseudo-Neagoe, fiind primul o simplă copie după ms No. 3488, al doilea după No. 3572² (precum voi arăta cu altă ocazie), n'au nicio valoare și prin urmare la ediția textului nu trebuiesc luate în seamă. Asemenea copii, ar putea cel mult, să fie consultate întrucât îndreptează mici scăpări din vedere, cari e cu puțință să fi rămas în original și pe cari de altfel trebuia să le îndrepte critica. Când nu mai posedăm ms după care s'a făcut o ediție, textul publicat se înțelege că se va considera ca ms pierdut.

Dacă găsim în 2 mss particularități comune, nu sântem îndrituiți să tragem imediat concluzia că acele 2 mss au un original comun. Acele particularități pot să fie întâmplătoare, pot să aibă obârșia lor în tendința comună a celor 2 copii

prelucrat de Simeon Dascălul, C. Giurescu a constatat că toate pornesc dela un arhetip în care exista aceeaș lacună p. 35 ed. C. Giurescu (supt presă).

¹ În Laurentianus 32, 9 (sec. 11), cel mai bun și cel mai vechi codex sofoctean, lipsește un vers (Edip Rege, 800) care există în Parisinus 2712, de unde rezultă că acesta din urmă nu e o copie după Laurentianus, ci provine dela un arhetip comun. În Psaltirea lui Coresi există lacune cari nu există în Psaltirea Scheiană. Fraza ciuntită din Psaltirea lui Coresi: *între și Veniamin și Manasia* se află întreagă în Psaltirea Scheiană: *între Efrem și Veniamin și Manasia*, Psalm. 79, 3; ceea ce e de neînțeles în Coresi: *ce nu fără leage în căile lui* e clar în Psalt. Scheiană: *ce nu făcea fărâlege în carairile lui*, Psalm. 118, 3. Dar cazul de multe ori e și invers: versetele 5 și 6 Psalm. 23, ciuntite în Psaltirea Scheiană, sânt întregi în Psalt. lui Coresi; versetul 5 Psalm. 84, care lipsește cu totul în Psalt. Scheiană, există la Coresi, etc. Prin lacunele, aflate când într'una, când în cealaltă din aceste psaltiri, A. Candrea a dovedit că Coresi n'a avut dinainte-i ms Psaltirii Scheiane, căci în acest caz lipsurile din ms ar trebui să existe și la Coresi; pentru aceeaș motive ms scheian nu poate fi o copie depe Psaltirea lui Coresi, ci amândouă sânt copii făcute depe un arhetip comun, A. Candrea, *Monumentele cele mai vechi în limba românească* (Noua revistă română 4 (1901) p. 17—18).

² Toate patru păstrate în Bibliot. Acad. Rom.

de a întineri textul, de a pune un cuvânt sau o formă mai modernă în locul alteia eșită din uz, și așa mai departe. Sânt cazuri unde obârșia comună e exclusă din cauza altor deosebiri existente, și atunci acele particularități comune se pot dovedi lesne ca întâmplătoare; cari anume particularități însă trebuiesc luate în seamă și cari trebuiesc considerate ca întâmplătoare, aceasta e o chestie complicată pentru care cu greu s'ar putea da regule; pentru rezolvirea ei se cer anumite însușiri.

Un criteriu pentru valoarea unui ms e *vechimea* lui, dar nu trebuie pierdut din vedere că adeseori un ms mai recent poate să fie o copie după original, și ms cel vechi să fie modificat în mod arbitrar. Un ms mai corect ca gramatică și sintaxă poate să fie mai depărtat de original decât unul nu atât de corect, căci aceste însușiri pot fi introduse în mod arbitrar de un copist mai cult și inteligent, care în multe părți n'a copiat ci a îndreptat originalul, precum e cazul cu ms M³ care cuprinde Letopisețul lui Ureche prelucrat de Simeon Dascălul.

Clasificarea
mss, alegerea
lecturii

În cazul când două sau mai multe mss nu sânt copiate unele după altele, sau când două sau mai multe mss sânt înrudite, dar între ele și originalul comun intervin intermediare pierdute, trebuie să procedăm la clasificarea lor după familii, muncă foarte complicată, fără de care însă nu se poate face o ediție științifică.

Când e vorba de trei sau mai multe mss și avem 2 sau mai multe mărturii contra 1, nu e greu de a decide cari reproduc arhetipul; când însă avem înaintea noastră două lecturi, potrivite amândouă, sau când avem 3 mss și câteștrele dau trei lecturi deosebite, alegerea e de multe ori foarte grea; în asemenea cazuri mâna de maestru prin intuiție recunoaște originalul și alege lectura autentică. Sânt cazuri unde nimerirea lecturii autentice nu e atât treabă de conștiinciozitate, de erudiție sau de perspicacitate, cât toate acestea la un loc și pe deasupra o oarecare doză de genialitate, care nu se întâlnește decât la cei mai mari filologi, cf. mai jos p. 59.

Dar s'ar putea ca din 4 mss *abcd* cele două din urmă *cd* să aibă un original comun *y*; concordanța lui *a* cu *c* sau *d* ne dă textul arhetipului *x* și al originalului celor doi des-

cedenți *cd*, adică al lui *y*. Mai complicat e când *a* singur s'a copiat după *x*, pecând *bcd* sânt copii după *y*, care s'a copiat la rândul său după *x*. Intâi trebuie restituit textul lui *y*, vrea să zică în acest caz *bcd* se vor considera ca un singur ms și în caz de coincidență între *a* și *y* ($=bcd$) nu încapă nicio ezitare, în caz de divergență însă între *a* și *y* numai spiritul critic al editorului va hotări.

Și mai complicată se prezintă chestia când arhetipul e pierdut, ni s'au păstrat însă mai multe familii principale de mss, din cari unele derivă printr'unul, altele prin mai multe intermediare dela alte mss intermediare, de asemenea pierdute, și cari toate se despart prin mai multe secole de arhetip.

În restabilirea originalului pe baza mss, cari după clasificare s'au dovedit cele mai apropiate de acest original, părțile comune aflate în ele vor forma baza noastră, iar în privința pasagiilor pentru cari tradiția prezintă deosebiri, baza trebuie să fie, în ceea ce privește limba și conținutul, pe lângă mss cari și în alte părți păstrează cea mai bună tradiție, monumentele contimporane. O regulă care de multe ori dă roade în alegerea lecturii este următoarea: din două lecturi trebuie să preferim pe cea care ar putea da naștere celeilalte. O lectură mai obscură, mai încâlcită poate da naștere alteia mai clare, mai pe înțelesul tuturor, dar nu și contrariul (*lectio difficilior praeferenda facilliori*). Copistul care găsește în original o expresiune clară nu e probabil că o va înlocui cu una obscură, din contra, găsind una greu de înțeles, va căuta să pue în locul ei una clară.

Când avem a face cu intervertiri de cuvinte, poziția cea mai naturală se datorește de multe ori unui prelucrător, căci nu este probabil că copistul aflând în text cuvintele puse la locul lor potrivit le-ar fi intervertit. De multe ori e greu a decide dacă o lectură greșită provine dela autor sau dela copist, și editorul e nevoit să se lase intuiției sale. Sânt însă cazuri în cari după ce se va fi cules tot materialul, s'ar putea decide cu siguranță, dacă o lectură greșită sau curioasă trebuie pusă în sarcina copistului sau a autorului. În orice caz numai atunci ne aflăm pe o bază solidă, când avem o idee clară despre cultura, inteligența, ideile favorite etc. ale autorului și știm ce e capabil să scrie și ce nu.

Unui copist inteligent și îndrăzneț e de multe ori de preferit unul care nu prea înțelege ce scrie și de aceea introduce în ms său o mulțime de greșeli. Asemenea copişti nu introduc schimbări intenționate ca să facă textul mai clar (ei prin greșelile comise arată că nu prea pricep ceea ce copiază), de aceea greșelile sau cuvintele fără sens introduse de ei, fiind schimbări ale originalului, ar putea să ne dea o indicație prețioasă ca să găsim lectura arhetipului.

S'a spus, și cu drept cuvânt, că mărturiile nu trebuiesc numărate ci cântărite; un ms mai bun și mai vechi are adesea o lectură care trebuie preferită unei alteia reprezentată prin mai multe mss, sânt însă și cazuri unde mărturiile trebuiesc numărate și cântărite în acelaș timp. De multe ori trebuie să preferim lectura a 2 mss mai bune, decât cea a 3 mai rele, și o lectură reprezentată prin mai multe mss mai rele (luat fiecare ms aparte) trebuie adesea să aibă precădere față de o altă reprezentată printr'un singur ms mai bun.¹ Și aci momentul subiectiv, intuiția și perspicacitatea trebuie să hotărască după împrejurări ce anume trebuie introdus în text.

Când numărăm mărturiile se înțelege că ele trebuie să fie independente, așa încât dacă se va constata că 2 sau mai multe mss, au o obârșie comună și se va restitui originalul lor, ele se vor considera ca un singur mss, reprezentând pe acel dela care derivă. Dar se poate întâmpla ca un ms *a* să fie o copie după unul păstrat *b*, să fie însă îndreptat după unul pierdut *x*, în acest caz *a* se va considera și ca reprezentantul lui *x*.

Cu privire la textele cari au fost mult citite, precum e Demostene sau Noul Testament în limba greacă, la textele populare cari se adaptau și readaptau consecutiv de diferiți prelucrători după gustul contimporanilor lor, o viață de om nu e de ajuns ca să descurce ițele încurcate ale filiațiunei. Orcine înțelege lesne că nu e cu putință ca un om să-și dea seamă de filiațiunea mss Noului Testament, cari (numai cele grecești) sânt aproape 4.000 cu 200.000 de variante! In asemenea cazuri doar organizarea muncii prin colaborare și

¹ H. Paul, Grundriss² 1, p. 193

compararea numai a unui mare număr de pasagii ar putea da rezultate, și aceasta tot în câteva decenii.

Foarte des, cu toată perspicacitatea și munca titanică a mai multor generațiuni, nu se poate ajunge la un arhetip, nu se poate stabili o filiațiune (cazul cu Septuaginta) și atunci trebuie să ne mulțumim cu alcătuirea de mici grupe, cari prin lacune sau amplificări arată o obârșie comună. Sânt cazuri unde cu privire la o familie de mică importanță poate să se neglijeze celelalte mss și să se colaționeze exact numai un reprezentant al ei, chiar dacă acest reprezentant nu e originalul familiei.

După ce s'au clasat mss după filiațiunea lor, sau, în lipsa unei steme, după valoarea lor intrinsecă, procedăm la colațiunea lor, începând cu cele mai bune; după ce verificăm colațiunea fiecărui mss aparte (v. mai sus p. 47), e bine ca ms care ne servește ca bază, să se colaționeze înc'o dată. După atâta trudă, după cea mai mare băgare de seamă și conștiinciozitate editorul nu trebuie să uite că n'a făcut decât o operă omenească, că i-au scăpat multe greșeli, și aceasta mai cu seamă dacă el întreprinde prima ediție critică a unui text. Dacă unui Ritschl i-au scăpat o mulțime de lucruri în ediția lui Plaut, dacă edițiunile scrierilor de curând descoperite ale lui Aristotel și Herondas se succed și în fiecare nouă ediție editorii îndepărtează mereu greșelile sau scăpările din vedere ale predecesorilor lor, la ce trebuie să se aștepte un editor care face o primă ediție?

Pentru restituirea textului bune servicii pot aduce și Traducerile
traducerile, cari de multe ori traduc cuvânt cu cuvânt sau sânt mai vechi decât mss păstrate. Mss textului ebraic al Bibliei nu sânt mai vechi decât sec. al 10 după Hristos, pecând Septuaginta, traducerea greacă a vechiului Testament, provine din al 2 sec. înainte de Hristos. Traduceri vechi, cari ar trebui consultate de un viitor editor, avem și în literatura română depe scrierile lui Cantemir, Nicolae și Miron Costin, Amiras etc. In Istoriile lui Fotino și Filipide sânt o mulțime de pasagii traduse depe letopisețele țării, în Istoria editată de frații Tunusli avem întreaga operă a lui Mihai Cantacu-

zino tradusă în l. greacă, cari consultându-se ar putea aduce foloase edițiunilor critice respective.

Tot așa când e vorba de a edita un text, care în întregime sau în parte e tradus dintr'o altă limbă, sau în care s'au utilizat izvoare scrise în altă limbă, e de datoria editorului să consulte și originalul sau izvoarele, cari l-ar putea pune pe cale de a restabili textul, greșit transmis. In această categorie intră cărțile populare (Alexandria, Rojdanicul etc.), aproape toată literatura religioasă română, tradusă în mare parte din limba slavonă sau greacă, și multe letopisețe în cari s'au utilizat cronici polone sau latine: Ureche și Simeon Dascălul utilizează letopisețe latinești și leșești, pe Paszkowski și pe Bielski, Istoria Țării românești utilizează cuvânt cu cuvânt Viața lui Nifon scrisă de Gavriil, în Istoriile Domnilor Țării românești atribuite lui Constantin Căpitanul Filipescu e utilizat Stavrinov și Matei al Mirelor (p. 96-97 ed. Iorga etc.), iar pagini întregi sânt traduse cuvânt cu cuvânt după Cronica bizantină a lui Franțis (cf. de pildă p. 7 ed. Iorga cu p. 42 ed. Bonn). Cine vrea să editeze versiunea română sau greacă a *Invățăturilor* lui Pseudo-Neagoe trebuie să utilizeze originalul slavon; Lavrov, editorul originalului slavon (care original la rândul său în mare parte e o traducere din limba greacă) ne-ar fi dat un text mult mai bun, dacă ar fi cunoscut și utilizat prototipul grecesc *Umilință* (Κατάνοησις) a lui Simeon Monahul, v. D. Russo, Studii bizantino-române p. 5 n.

Din cauza însemnătăței ce prezintă traducerile pentru literatura veche românească cată să ne oprim puțin și să vorbim despre raporturile dintre original și traducere. Inainte de a utiliza o traducere se înțelege că trebuie să constatăm din ce limbă s'a făcut ea. In traducerile românești vechi, în cari traducătorii sânt foarte servili, se află așa de multe cuvinte și construcțiuni străine, încât lesne poate un cunoscător să constate limba originalului. Dar cu o rezervă: când constatăm că într'un text românesc se află multe cuvinte sau chiar construcții străine, grecești d. p., nu trebuie să conchidem numaidecât — fără să avem și alte criterii — că traducerea s'a făcut negreșit din grecește; poate să fie din slavonește, dar dat fiind servilizmul traducătorului, gre-

cizmele au trecut cu duiumul în traducerea slavonă și de acolo în cea română. Acesta e cazul cu Viața Sf. Nifon scrisă de Gavriil, Protul Sfetagorei: grecizmele cari se cuprind în traducerea română (ochianul, Alvania, țara Panoaniei=țara Românească, eghemonul, ighimonul p. 19. 43. 57. 115. 117 ed. Naniescu) au făcut pe unii să creadă că versiunea română s'a făcut după un prototip grecesc, pecând alții constatând multe slavizme au susținut că originalul Vieții a fost scris în limba slavonă. Adevărul e că Gavriil a scris Viața în limba greacă, din care s'a tradus în limba slavonă și din limba slavonă în cea română. Dacă construcțiunile sau cuvintele străine, trecând din traducere în traducere, ar putea să ne înșele, greșelile de traducere ne dau un mijloc mai sigur de a constata originalul. Când găsim în *Invățăturile* lui Pseudo-Neagoe *întunerec (de talanți)* p. 290 ediț. 1843, conchidem cu siguranță că traducătorul român a tradus dintr'un text slavon în care aflându-se cuvântul $\tau\mu\alpha$ (=întunerec și 10.000) l-a redat cu înțelesul lui nepotrivit; dacă avea textul grecesc înaintea ochilor ($\Sigma\upsilon\mu\epsilon\acute{\omega}\nu \text{ Κατάνοησις}$ p. 306) nu i-ar fi venit niciodată în gând să traducă $\mu\acute{\upsilon}\beta\rho\iota\alpha$ (=10.000) cu întunerec. Greșala de traducere cuprinsă în fraza: *reacele feței meale* (Psalmul 43, 16) ne arată că traducerea Psaltirei lui Coresi s'a făcut dintr'un text slavon în care $\text{cpo}\lambda\alpha\text{z}$ (două cuvinte omonime=frig și rușine) s'a tradus greșit cu *reacele* în loc să se traducă cu *rușine*. Un original grecesc cu: $\eta \alpha\iota\sigma\chi\acute{\upsilon}\nu\eta \tau\omicron\upsilon \text{ πρ}\omicron\sigma\omega\pi\omicron\upsilon \mu\omicron\upsilon$ n'ar fi putut da naștere la o asemenea greșală (v. Psaltire de Coresi ed. Hasdeu p. 116 și Cuvinte din bătrâni 1, p. 2). După cum însă construcțiunile sau cuvintele străine așa și greșelile de traducere se pot transmite din traducere în traducere și în asemenea cazuri greșala comună la două versiuni în două diferite limbi e un indiciu sigur că o versiune s'a făcut după cealaltă. Sânt și cazuri în cari doi traducători independenți, traducând în două deosebite limbi ar putea face aceeași greșală, dar aceste cazuri sânt extrem de rare; de altfel în asemenea cazuri vor fi și alte mijloace de control, cari să ne arate dacă greșala comună se datorește unei întâmplări sau dovedește o atârtnare. Un exemplu de greșală care a trecut dintr'o traducere într'alta avem în *Invățăturile* lui Pseudo-

Neagoe, greșală care ne arată că traducerea română e făcută din slavonește și nu din grecește. Pasagiul respectiv din traducerea românească sună: deci, și pre o cetățuie mică, care o chema Viza, fiind spre răsărit, care o zidise Manasiaea, împăratul Iudei în zilele lui și-i pusese numele Vizantia, într'acea locuiau câțiva păgâni, foarte răi și iuți și pe aceia nimeni niciodată nu-i supusese supt dânsii (p. 79 ed. din 1843). Nonsensul care există în traducere: cetățuia era chemată Viza și avea și numele de Vizantia, neadevărul istoric că Manase Impăratul ar fi întemeietorul Bizanțului și incoerența frazei se află și în textul slav: градъцькъ оубо кѣше малъ Визъ именовемь, егоже създа въ дъни ское Манасіа, царь Юуденскій, нареченый Византиа etc. (deci era o cetățuie mică numită Viza, pe care o zidise în zilele sale Manase, Impăratul Iudeei, numită Vizantia etc.) Comparând textul slav și român cu cel grecesc care sună: ἐπεὶ δὲ Βύζας μικρὰν πόλιν ἐπὶ ὀνόματι αὐτοῦ τὸ Βυζάντιον ἔκτισεν ἐν ταῖς ἡμέραις Μανασσῆ βασιλέως τῆς Ἰουδαίας etc. (Biza zidind o cetate mică în zilele lui Manase, Impăratul Iudeei, și numind-o după numele său Bizanț etc.) ne dăm seamă cum s'a comis greșala și ne convingem că versiunea românească e făcută după un text asemănător textului slav și nu după cel grecesc. Traducătorul slav neînțelegând textul grecesc a luat cuvântul Βύζας (Biza, întemeietorul orașului) drept nume de oraș, iar pe Manase, care domnia în Iudea când se întemeia Bizanțul, drept întemeietorul acestui oraș! Traducătorul român care s'a luat după un text foarte asemănător cu textul slav, citat mai sus, neapărat trebuia să facă aceleași greșeli¹.

Comentarele

Asemenea și comentarele vechi pot fi de mare folos, căci cuvintele sau frazele, citate textual pentru a fi explicate

¹ Pasagiul respectiv din Invățăturii nu s'a păstrat în redacțiunea slavă; textul slav citat mai sus e luat după Panegiricul lui Constantin (scris de Eftimie Patriarhul și publicat de E. Kałuźniacki în Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius p. 116) care reprezintă o redacțiune apropiată de textul slav al Invățăturilor. Textul grecesc care reprezintă o redacțiune apropiată de prototipul versiunilor slave e luat din Βίος Κωνσταντίνου ed. M. Guidi în Rendiconti della Academia dei Lincei, scienze morali, storiche, Roma 1907 p.334-5.

(lemmata), sânt mărturii vechi ale originalului, întrebuițat de comentator; dar chiar parafrazarea ne poate da des indicațiuni prețioase. Cu ajutorul comentarelor vechi, Scaliger a îndreptat versul 302 și Markland versul 1012 din Ipolit al lui Euripid și Nauck a propus o emendație la versul 375 bazându-se pe explicația dată de scoliastul vechi și pe parodia lui Aristofan, Broaște 931, emendație pe care H. Weil a și introdus-o în text. Scoliile la Tucidide, publicate de Sakkelion după un ms din Patmos, cuprind leme cari provin dintr'un ms mai vechi decât *Laurentianus*, și editorii au găsit în ele câteva lecturi bune.

Dar cele mai importante și cele mai vechi mărturii sânt *citatele* scriitorilor vechi. In ele avem o mărturie sigură despre redacția ce aveau d. e. pasagiile din poemele omerice, citate de Platon sau Aristotel, în mss pe cari le aveau acești autori înaintea ochilor; lectura versului 727 din *Ifigenia în Taurida* a lui Euripid *δέλτου μὲν αἶδε πολύθηργοι διαπτύχαι* vădit greșită, s'a îndreptat după un citat al lui Aristotel (*Retorica* 3, 6) în care în loc de *πολύθηργοι* se dă lectură autentică *πολύθηροι*. Din citatele *Evangeliei* constatăm cum glăsuia textul *Septuagintei* întrebuițat de evangheliști și apostoli¹ în sec. 1. Dar cu privire la citate nu trebuie să uităm că de multe ori ele se fac din memorie sau că nu se fac textual, ci se potrivesc contextului, așa încât înainte de a ne folosi de ele cată să le supunem unei critice prealabile. Citate d'ale lui Ureche, Simeon Dascălul, Cantemir, Miron Costin, Cantacuzino Stolnicul etc. se află în cronicarii posteriori, pe cari editorul respectiv nu trebuie să le lase la o parte.

Citatele

¹ Identificarea aluziunilor și citatelor din Sf. Scriptură de multe ori poate fi de mare folos, căci pune pe editor în măsură de a restitui textul unde s'a strecurat vreo coruptelă. In Catalogul istoric al lui Daponte există un pasagiu care după ediția lui Satas (*Bibliotheca graeca medii aevi* 3 p. 164) sună: *ἀλλὰ τῷ σοφῷ πειθόμενος Βασιλεῖφ μὴ ἔλεγχῆ λέγοντι τοὺς κακοὺς, φανερώς καὶ ἀνέδην, ἵνα μὴ σε μισήσωσιν*, la fel editat și de Erbiceanu, *Cronicarii greci* p. 183 (urmând povața înțeleptului Vasile care zice: nu mostra pe cei răi, pe față și nesfiit, ca să nu te urască). Dacă editorii identificau pasagiul și vedeau că e din *Proverbele* lui Solomon 9, 8, cu siguranță îndreptau greșala și scriau *τῷ σοφῷ πειθόμενος Βασιλεῖ* (urmând povața înțeleptului Împărat) și nu transformau pe Împăratul *Solomon* în înțeleptul *Vasile*.

Zbornicele și
albinele

O altă mină de citate sânt *gramaticii și lexicografi* pentru literaturile clasice, și, cu bucăți mai lungi, *florilegiile și albinele*, foarte răspândite în literatura bizantină, slavă și română. Acele zbornice, numite *albine* sau *livezi înflorite* (după grec. *λεπιδωρίον*) sau cu un nume slav *pcela* (*μελισσα*), cuprind pe lângă citate mici și întregi capitole sau bucăți alese din autori mai vechi: ms Acad. Rom. No. 3572 rom., intitulat *Albina*, cuprinde Invățăturile lui Pseudo-Neagoe și ale altor părinți (Efrem Sirul, Atanasie al Alexandriei etc.), Descoperirea Sf. liturghii, Viața Sf. Plachida etc., iar *Livada înflorită* a lui Vartolomei Măzăreanu cuprinde pe lângă mai multe capitole de conținut religios alese din diferiți autori și un *Letopiseț pentru domnii* (v. Alex. Lăpădatu, Manuscrisele dela Bisericiani și Râșca p. III și 25 și I. Bogdan Letopisețul lui Azarie, p. 53—54).

Critica con-
jecturală

De multe ori mss ne dau o lectură comună, care e evident greșită, sau toate variantele și celelalte mărturii nu sânt mulțumitoare. În asemenea cazuri datoria editorului este a interveni și a căuta să *emendeze* textul prin *conjectură*. Regule pentru conjecturi se înțelege că nu se pot da; acela însă va face cele mai bune emendațiuni prin conjectură, care cunoaște bine paleografia și cauzele din cari provin greșelile și confuziunile de litere (v. mai sus p. 18), care a pătruns și și-a asimilat pe deplin textul, care își dă seamă de individualitatea autorului și de cultura și tendințele sale, care posedă bine gramatica și este familiar și cu celelalte monumente contemporane cu textul de emendat. Pe lângă aceste însușiri editorul trebuie să mai aibă și acel simț bănuitor (*animus suspicax*) care îl pune în măsură de a ghici părțile greșit transmise; cine admite orbește tradiția, exactă sau greșită, arată că nu are spirit critic, dar nu trebuie imitat nici acela care îndreptează orce i se pare în tradiție fără sens. De multe ori ignoranța noastră e de vină, nu o lectură care pare fără sens, fiindcă noi nu cunoaștem o accepțiune a unui cuvânt, o instituție, un obicei vechi etc. Emendatorul trebuie să fie cât se poate de conservator și să nu imiteze exemplul unor filologi din secolii trecuți, cari au introdus în textele clasicilor greci și latini tot ce le-a trecut prin gând. Cu drept cuvânt spune Böckh despre asemenea

critică: eine solche Bearbeitung der alten klassischen Schriften ist eine Art Verbrechen, eine Nichtachtung fremden Eigentums, ein frevelhafter Eingriff in fremde Individualität, Encyclopädie², p. 187.

Emendația trebuie să se potrivească cu contextul din toate punctele de vedere, să aducă deplină lumină și să nu difere mult de tradiție, ba chiar să fie în stare să o explice. Dacă pentru o lectură greșită se prezintă 2 sau 3 coniecturi deopotrivă probabile, dar niciuna nu e o emendație evidentă, se înțelege că niciuna nu trebuie introdusă în text. Și dacă diagnoza boalei e lesne de făcut, dar n'avem la îndemână leacul sigur, e mai bine să ne mulțumim cu tradiția, decât să chinuim textul și să substituim unei lecturi obscure o coniectură discutabilă.

Aceia cari în cazuri grele risipesc întinericul tradiției, aducând o emendație evidentă, prin care deodată se luminează întregul context, sau pe care mss descoperite posterior o confirmă, nu se întâlnesc în fiecare zi. Acest dar printre filologii secolilor trecuți îl avea în cel mai înalt grad Bentley, despre care Böckh zice că posedă die geniale Kritik die aus eigener Kraft quillt, nicht aus dem Pergament, Encyclopädie² p. 174. 187.¹

¹ Emendațiuni reușite prin cari pasagii neinteligibile au devenit clare, sau cari prin descoperirea mss noi s'au confirmat în mod strălucit, au propus pentru îndreptarea autorilor greci și latini Bentley, Valckenaer, Dobree, Cobet, Madvig etc. Iată câteva exemple de emendațiuni ingenioase: în textul scrisorilor lui Seneca (89, 4) se citia: philosophia unde dicta sit, apparet; ipso enim nomine fatetur. Quidam et sapientiam ita quidam finierunt, ut dicerent divinorum et humanorum sapientiam, etc. Madvig, închipuindu-și textul scris, precum se scria în vechime, cu majuscule fără despărțire de litere și fără punctuație, a ghicit că cauza coruptelei e despărțirea și împreunarea cuvintelor fără rost și a restituit textul arhetipului: ipso enim nomine fatetur quid amet. Sapientiam ita quidam finierunt etc. In scrisoarea 14, 14 unde Seneca spune că un înțelept poate să se ocupe de afacerile publice, găsind Madvig: sed postea videbimus an sapientiora perdenda sit, ceea ce n'are niciun sens, a îndreptat: an sapienti opera r. p. danda sit (r. p. = rei publicae, obișnuita prescurtare).

Aparatul critic.

Rostul aparatului critic este a da istoria textului după cum se păstrează în toate mss și a scuti pe cercetător de a recurge la mss; în aparat cititorul trebuie să găsească întreaga tradiție, așa încât să fie în stare la orice pasajiu discutabil să controleze tradiția și procederea editorului; prin urmare aparatul trebuie pus supt text într'o rubrică aparte și nu ascuns într'o prefață sau apendice ca une parte honteuse, cum se obișnuia în edițiile vechi. Cine citește textul vrea să aibă și tradiția înaintea ochilor, ca să nu fie nevoit să întoarcă sute de pagini pentru a găsi ce-i trebuie.

Modul cel mai practic pentru a trimite dela text la aparat este a numerota rândurile textului (5. 10. 15 sau 3. 6. 9) și a pune înaintea variantelor numărul rândului, în care se află lectura adoptată în text. Dacă d. p. în al 4 rând al textului nostru există cuvântul *trezvie* și în ms B există varianta *trezie*, ca să arătăm acest lucru scriem în aparat: 4 trezie B (v. p. 70-71 aparat). Prin acest schematism, adoptat îndeobște de cei mai autorizați editori, textul rămâne curat și urmărirea aparatului se face cu înlesnire fără cea mai mică confuzie¹.

¹ I. N. Popovici în ediția lui Ureche a dat supt text aparatul critic și supt aparat un comentariu cu note explicative și gramaticale. Trimițerile dela text la aparat și la comentariu se fac prin exponenți, adică se pune în susul cuvintelor respective din text o cifră și o literă, d. e. *depre*¹⁰¹ și se trimete cu cifra 10 la aparat iar cu litera l la notele explicative. Schematismul învechit adoptat de P. e de mult părăsit ca nepractic și nu trebuie să găsească imitatori pentru următoarele motive. Textul fiind încărcat cu exponenți, cu agregate de cifre, litere, bis și ter, e neestetic și mai de grabă are un aspect de ecuațiuni algebrice sau de formule chimice. Variantele și notele nu sânt despărțite cu spațiu alb sau cu linii verticale (v. mai jos p. 67). Literile întrebuințate ca exponenți nu sânt puse în ordinea alfabetică, ceea ce obosește foarte mult pe cititor; în prima pagină alfabetul merge dela h în sus în următoarea ordine: h, j, i, m, n, l, p, r, s, t, u, n, o, p, r, t, u, v, y, x, z la pag. 12 ordinea e: h, i, a, b, x, l și așa mai departe. Cititorul care știe că l vine între k și m, caută în zadar nota l la locul ei; în prima pagină l vine după n, în pagina a treia vine după h, în a patra după x și așa mai departe. Chiar ordinea cifrelor întrebuințate ca exponenți e turburată prin desele bis sau ter. Nu înțeleg de ce 35bis și nu 36! La

Supt aparat, într'o rubrică separată, trebuiesc puse izvoarele: citatele și imitațiunile autorului, și într'o a treia rubrică mărturiile despre textul autorului: împrumuturile, citatele, imitațiunile etc. ale altor autori posteriori, cari au utilizat textul ce se editează. Aceste două rubrici împreună cu aparatul critic întregesc și reprezintă istoria textului până la noi. Insușirea principală a aparatului este claritatea împerechiată cu o concizie lapidară; trimeterile la reviste sau cărți pot să se facă cu prescurtări, dar astfel încât să poată oricine să le identifice fără greutate. De aceea titlurile revistelor sau cărților în limbi străine nu e bine să se traducă, cum s'a procedat de multe ori; căci trebuie să avem în vedere că revistele și cărțile cu acelaș titlu: *Ateneu* și *Athenaeum*, *Texte und Untersuchungen* și *Testi e studi*, sau prescurtări ca *B. Z.* (*Byzantinische Zeitschrift* sau *Biblische Zeitschrift*) ar da loc la confuzii¹.

Prescurtările de tot felul, fie ele abreviațiuni: log. (logo-făt) sau contracțiuni: *Vd* (voevod), *blsvenie* (blagoslovenie), fie ele indicate prin litere aruncate deasupra rândurilor: *to!* (toți), trebuiesc întregite în text în mod *tacit*, bine înțeles afară de cazurile dubioase;² de asemenea nu trebuiesc men-

p. 232 ordinea cifrelor merge: 23, 26, 27! De ce după 23 nu vine 24 și 25? Asemenea tipărituri cu 2 sau 3 exponenți (p. 17 are 8 rânduri de text și 6 din exponenți sânt însoțiți cu câte un *bis* sau *ter*) prezintă mari greutăți tipografice și fatalmente lasă să se strecoare o mulțime de greșeli de tipar cari în ediții de texte sânt foarte urâte.

Edițiuni critice în cari aparatul și comentarul sânt puse supt text, dar nu cu exponenți ci cu cifrele rândurilor respective puse înaintea variantelor, sânt multe, d. e. așa zisele *éditeurs savantes*, publicate de Hachette. E destul să compare cineva o pagină din ediția lui P. cu o pagină dintr'o asemenea ediție (*Démosthène de Weil* de pildă, sau *Thucydide de Croiset*) și imediat va vedea cât de estetic e textul fără exponenți și cât de clar și lesne de urmărit e aparatul și comentarul. Critica de mai sus privește tehnica, nu valoarea ediției sau meritele comentariului.

¹ Krumbacher, *Miscellen zu Romanos* p. 134 n. 2.

² Se știe că de multe ori în mss lipsesc inițialele capitolelor sau ale paragrafelor, pe cari copistul a uitat să le scrie cu chinovar; și aceste inițiale trebuiesc complectate de editor în mod tacit, fără mențiune în aparat sau într'o notiță aparte, afară de cazurile dubioase. Lucrul e evident, așa încât e muncă zadarnică să mai scriem 3 sau 4 rânduri

ționate în aparat deosebiriile cari nu prezintă importanță, sau cari revin foarte des, introducerea unei punctuațiunii raționale în lipsa totală de punctuațiune sau în locul celei greșite din mss, și îndepărtarea inconsecvențelor în întrebuițarea majusculilor; din câteva exemple caracteristice, date în introducere și dintr'un facsimil, pus la sfârșit, cititorul și-ar putea face o idee mai clară despre particularitățile ms și cultura sau dialectul copistului, decât din mii de nimicuri împrăștiate în subsol. Editorul în mod tacit trebuie să îndrepteze și greșelile de ortografie, fie ale copistului, fie chiar ale autorului, fără să încarce aparatul cu un balast de nimicuri ortografice; o mențiune în introducere la descrierea ms e de ajuns. Căci nu trebuie să pierdem din vedere că în noianul nimicurilor, cari se resfață pretențios în multe aparate, se pierd variantele într'adevăr importante. Editorul va reduce aparatul foarte mult și cred că va da tot ce prezintă interes, dacă se călăuzește de regula, formulată de John Schmitt:

The editor may neglect all that appeals to the eye, both in the text and in the critical apparatus; but everything that appeals to the ear and implies sound must be considered important (Editorul poate să lase la o parte, atât în restituirea textului cât și în alcătuirea aparatului critic, tot ceea ce prezintă o deosebire numai grafică; cuvintele însă altfel pronunțate, adică acelea cari prezintă o deosebire nu numai pentru ochi ci și pentru ureche, trebuiesc considerate ca importante¹).

După ce s'a stabilit în mod evident filiațiunea mss și s'a arătat în introducere prin câteva exemple caracteristice că

pentru a-l menționa, precum fac mulți, d. e. Odobescu, care în *Viața Sf. Varlaam și Ioasaf* p. 19 cu privire la cuvântul *echibzuiții*, aflat în ms, scrie în notă: «la acest cuvânt lipsește, atât în textul românesc, cât și la echivalentul său slavon (Nesămisenimū) litera inițială N. Se vede că copistul avea de gând să le scrie cu chinovar, dar că în urmă a trecut cu vederea pe amândouă» și repetă acelaș lucru, la p. 23 și 28. Pentru această ediție v. mai sus p. 44 n. 2.

¹ The Chronicle of Morea edited by John Schmitt, London 1904 p. XXIV; cf. Über phonetische und graphische Erscheinungen im Vulgärgriechischen, de acelaș p. 12. Cu desăvârșire greșită e părerea lui I. Psichari care cere ca aparatul să menționeze orce particularitate ortografică: on peut dire pour l'histoire de la formation de la langue, *toute forme* est intéressante. Que coûtera-t-il de la donner en note au bas de la page? Les fautes

bcd, d. p., au o obârșie comună, nu mai e nevoie să se înregistreze în aparat toate greșelile individuale ale fiecărui din aceste trei mss. Astfel nu numai se ușurează sarcina editorului, dar, și ce e mai important, prin simplificarea aparatului se pun în evidență variantele într'adevăr importante.

mêmes, les orthographes les plus capricieuses et les plus divergentes du copiste ont leur poids; elles nous donnent la mesure du degré d'instruction ou d'ignorance du scribe, et par là nous permettent de juger de l'importance qu'il convient d'attribuer même aux bonnes orthographes du manuscrit (Essai de grammaire Néo-grecque, Paris 1888 v. 1 p. 52). Și are deplină dreptate M. Haupt când spune: Vieles was in endloser Wiederholung bei jeder einzelnen Stelle aufgeführt nur Papier und kostbare Zeit raubt, muss als zu den orthographischen Eigenthümlichkeiten gehöriq gleich bei der Beschreibung der Codices erwähnt werden. Desgleichen lässt sich dann bei jeder einzelnen Stelle von selbst annehmen, es aber im einzelnen jedesmal aufzuzählen, ist wahre Micrologie (citat de Stählin, Editionstechnik p. 423).

Reproducerea întocmai fără niciun fel de îndreptări a scrisorilor oamenilor mari, a actelor cancelariilor imperiale sau domnești, papale sau patriarhicești, a operilor autografe, a notițelor copiștilor de pe mss a titlurilor cărților și a extraselor reproduse în cataloage de mss, are avantajul că ne dă măsura culturai acelor delà cari emană aceste documente, și ne dă puțința a judeca ce încredere putem să avem în ms cutărui copist. Pentru notițele mici și titlurile de scrieri reproducerea întocmai fără îndreptări nu prezintă niciun inconvenient; când însă e vorba de câteva sute de scrisori, sau mii de documente, nu împărtășesc modul de a proceda al editorilor, și nu înțeleg de ce nu trebuie să îndreptăm greșelile evidente, să punem o punctuație rezonabilă și să publicăm documentele fără prescurtările și fără greșelile evidente ale originalului. Oamenii mari și cancelariile domnești sau patriarhicești pot să se afe într'o lipsă crasă de cultură (cum au și fost domni și patriarhi analfabeți sau cari abia iscăliau) și actele lor pot să fie și sânt pline de greșeli de tot felul, pentru înțelegerea și publicarea cărora e nevoie să studiezi un mare număr de documente ca să ajungi la un rezultat satisfăcător; editorul, care le-a citit pe toate și a căpătat lumini delà unul pentru cellalt, e bine să restabilească textul așa încât să fie inteligibil pentru cititori. Dacă scriitorul incult împreună două cuvinte într'unul sau desparte un cuvânt în două, schimonosind puțin pe cel dintâi sau pe cel de al doilea, datorita editorului e să restabilească textul, fiindcă nu oricine poate să facă această operație. Ceea ce ne interesează în primul rând într'un document nu e modul de a scrie, nici cunoștințele gramaticale ale scriitorului, fie că el poartă o coroană sau o mitră pe cap, fie că e un simplu muritor, *ci ce spune*, nu cuvintele și ortografia ci sensul cuprins în ele, prin urmare sensul trebuie să ni se facă cât mai accesibil, înlăturându-se toate piedicile delà mijloc și dându-se în apa-

Siglele

Siglele se iau îndeobște din literile alfabetului latin. Cu exponenți (M^1M^2) se arată de obicei deosebita mâini cari au introdus în ms modificări. Soden în scrierea sa *Die Schriften des Neuen Testamentes*, Berlin 1902, întrebuințează pentru denumirea mss în loc de litere cifre arabe cari arată în acelaș timp și secolul din care datează ms. Pentru mss din aceeaș familie s'ar putea întrebuința ca exponenți litere minuscule (M^a). Pentru a nu repeta o familie întregă se întrebuințează o singură literă dintr'un alt alfabet d. p. **A** pentru a indica familia reprezentată prin mss ABCD, sau **T** (consensus) pentru toate mss.

Semnele din aparat

Se întrebuințează în aparate *semnele*: + = addit, addunt; > sau < sau — = omittit, omittunt; > sau ~ = transponit sau transponunt și semnul //// pentru a arăta cuvintele sau literele șterse în ms. Krumbacher adoptă în lucrările sale prescurtările add., om., (*Miscellen zu Romanos* p. 123), pecând Stählin, *Editionstechnik* p. 425 preferă semnele: + pentru adaose, — pentru omiteri și ~ pentru intervertiri.

Adaosele

Dacă în locul lecturei adoptată în text, d. p. în loc de «neamul moldovenesc» un alt ms are «neamul nostru moldovenesc», sau dacă înainte de «spuse» adaogă «îmi», sau după «Domnul» adaogă «Hristos», sau înainte de «porunci» adaogă «el», putem indica în aparat aceste adaose precum urmează:

Text	1) neamul moldovenesc	2) spuse	3) Domnul
Aparat	neamul nostru moldovenesc A	imi spuse A	Domnul Hristos A
Text	4) Domnul	5) Domnul	6) porunci
Aparat	Domnul] Domnul Hristos A	După Domnul ad. Hristos A	el ad. înainte de porunci A

Toate aceste moduri revin în aparatele critice și sânt clare, cele 3 dintâi însă sânt de preferit, fiindcă sânt mai

rat formele cari prezintă un interes oarecare pentru filolog; argumentul că prin reproducerea întocmai a documentelor se vede gradul de cultură a scriitorului, cred că n'are mare valoare, aceasta se poate face și altfel, dându-se d. p. în introducere câteva exemple caracteristice sau reproducându-se în facsimil câteva specimene (cf. p. 62 și 87). Ce greutate însă e a se pricepe un text scris de un om incult cu greșeli de ortografie și cu cuvinte împreunate sau despărțite fără rost (mai ales într'o limbă cu ortografia etimologică cu care s'a deprins ochiul), numai acela care s'a ocupat cu asemenea produse, de multe ori monstruoase, își dă pe deplin seamă.

concize și lasă să vorbească mss. La exemplul 1 am reprodus și «moldovenesc» în aparat, pentru a preîntâmpina confuzia că în A ar fi «nostru» în loc de «moldovenesc»; reproducerea lemei la al 4 exemplu ar putea să lipsească, alții însă (d. e. A. Heisenberg în *Acropolitae opera*, vol. 1, Leipzig 1903) o repetă totdeauna în aparat. Siglele mss e bine să se pue în aparat consecvent după variante (așa au procedat aproape toți editorii de seamă) și nu înainte; asemenea și când e vorba de adaose sigla se pune după variantă: *După* Domnul *ad.* Hristos A (și nu: *După* Domnul A *ad.* Hristos, sau A *ad.* Hristos *după* Domnul).

Dacă textul și aparatul sânt publicate cu litere *cursive*, cuvintele prin cari editorul face diferite observațiuni în aparat trebuie spre deosebire să se pună cu litere obișnuite și vice-versa, altfel s'ar naște confuziune, d. p.: treaba *om.* M.

Dacă un cuvânt revine de două ori în acelaș rând al textului, cuvântul căruia corespunde o variantă trebuie indicat cu un *exponent*¹ sau ² (treaba¹ A treburi B treaba² A de treabă B). *Prescurtările* cuvintelor textului citate în aparat dau loc la confuziuni, așa încât ar fi bine să fie evitate; d. e. Ung. cei de moșie] cei de loc și de moș. Ung. A; mai clar însă este: Ungurii cei de moșie] cei de loc și de moșie Ungurii A.

Când editorul Hasdeu introduce în text prin coniectură cuvântul *mulțime* în loc de *mulțumim* aflat în ms A, varianta se poate pune în aparat în următoarele chipuri: mulțumim A, *corr. Ha* — mulțumim A: mulțime *Ha*—mulțime *scripsi*: mulțumim A—mulțime *Ha* mulțumim A. Cel din urmă mod e clar și în acelaș timp și cel mai simplu; punctuația pusă mai sus (, sau:) nu e necesară, și fără dânsa nu se produce confuzie, dar și cuvintele *scripsi* (sau *correxi* etc.) sânt de prisos (Stählin, *Editionstechnik* p. 427).

Când în text e un cuvânt care nu se deosebește mult de variantele din aparat, cuvântul textului nu e nevoie să se repete în aparat, în caz contrar trebuie repetat (lemă) însoțit de semnul] după care se înșiră variantele; d. e. dacă în al 3 rând al textului se află cuvântul *beții*, varianta *beție*, aflată în **h**, se poate pune: 3 beție **h**, când însă la cuvântul

din text *trupul* corespunde varianta *pofta* trebuie să se scrie: 2 trupul] pofta B^c (v. aparat p. 71, 2).

Aparatul pozitiv și negativ

Aparatul e de două feluri *pozitiv* și *negativ*. Pozitiv se chiamă acela în care se dă și lectura mss, adoptată în text, negativ acela în care se dau numai lecturile deosebite de cea adoptată în text, v. mai jos p. 70-71.

Aparatul pozitiv e întrebuințat în Istoria bisericească a lui Eusebiu, publicată de E. Schwartz, pecând în traducerea aceleiaș scrieri de Rufin, pe care a publicat-o Mommsen, s'a aplicat, când aparatul negativ, când cel pozitiv; d. e. p. 263, 9 negativ: *viris*] *virgines* F. Textul bazându-se aci pe mss POF, se deduce că *viris* se află în PO. Aparatul pozitiv se află la p. 69, 16: *tum NF tantum P; alexam N alexa P alexandro F* (textul e bazat pe mss NPF). Ambele sisteme au și avantaje și părți slabe. De obicei se întrebuințează aparatul negativ, și rareori s'a aplicat până acum cel pozitiv. Cu procedarea pozitivă se dă cititorului în aparat fără părținare întreaga tradiție, pecând cu cea negativă, parcă editorul părținește lectura admisă în text, și condamnă ca o simplă «variantă» orice diferență dela lectura adoptată. Aparatul negativ prezintă avantajul că e mai scurt; mai cu seamă când textul se bazează pe multe mss se economisește mult loc, căci siglele mss cari conțin lectura admisă nu se pun în aparat. Dar tocmai din cauza aceasta e și greu de urmărit, cititorul fiind nevoit să recurgă mereu la lista mss; aparatul pozitiv înlesnește controlarea, căci pentru orice variantă se găsește în aparat sigla fiecărui ms.

Iată cum judecă Krumbacher aceste două sisteme (Miscellen zu Romanos p. 132):

Bei Schriftwerken, deren Text im grossen und ganzen gesichert ist, und bei Werken, die nur in wenigen oder nur in wenig abweichenden Hss vorliegen, genügt gewiss das negative System. Bei Werken aber, bei denen die Überlieferungsverhältnisse stark kompliziert sind, bei denen nur spätere Umarbeitungen vorliegen, bei denen oft gleichwertige oder wenigstens subjectiv gleichberechtigte Varianten nebeneinander stehen, empfiehlt sich das positive System, das uns unter dem rezipierten Texte, der hier vielfach nur eine relative Sicherheit hat, in völlig klarer, unparteiischer Weise das Was und Wie der Überlieferung vor Augen führt.

Când în text s'a admis o lectură prin conjectură, e mai practic a pune în aparat întâi cuvântul aflat în text (emendația) și pe urmă lectura ms; dacă avem multe variante cari corespund unui cuvânt din text, variantele trebuiesc înșirate după valoarea lor și nu după ordinea alfabetică a siglelor. Dacă avem grupe de mss ar fi bine ca grupele să fie citate în aceeași ordine, și asemenea în aceeași ordine să se înșire mss în grupă. Aparatul e bun dacă ne pune în stare să restituim fără multă greutate textul fiecărui ms; dacă îmbucătățim variantele, în cazuri când ele s'ar putea da împreună, cititorul e nevoit să urmărească bucățică cu bucățică și lipind variantă de variantă să restituiească textul. De aceea editorul trebuie să aibă în vedere că e preferabil a da chiar un cuvânt sau două mai mult în variantă, dacă ele ar servi să întregescă fraza, decât să sacrifice conciziei claritatea.

Cum trebuiesc despărțite variantele? Unii editori întrebuințează o linie verticală | ca să despartă variantele cari corespund unuia și aceluiaș rând al textului și două linii verticale || ca să despartă variantele din alt rând, alții despart cu o liniuță toate variantele fără deosebire, iar alții despart cu un spațiu alb de 7—8 milimetri (4—6 litere). Krumbacher preferă liniile verticale, dar majoritatea editorilor inclină spre ultimul sistem cu spațiu alb între diferitele variante.

De multe ori mss sânt fragmentare, nu conțin decât numai părți dintr'un text, sau prezintă lacune în ele, fie că s'au pierdut foi, fie că copiiștii sau prelucrătorii intenționat au omis părți; în asemenea cazuri e bine să se pue la marginea dreaptă și stângă a aparatului (la dreapta pe recto al paginilor, la stânga pe verso) siglele mss, cari servesc ca bază pentru restabilirea textului. În aparatul negativ repețirea siglelor pe fiecare pagină ne scutește de întoarcerea foilor și căutarea listei siglelor¹.

¹ Mai multe amănunte cu privire la edițiuni de texte aghiografice la Krumbacher, Miscellen zu Romanos p. 71—78 și 128—135; cf. Blass, Hermeneutik und Kritik p. 286 și mai cu seamă Stählin, Editionstechnik 419—429, care a tratat pentru prima dată în mod amănunțit chestiunile, referitoare la aparat, și care mi-a servit ca bază în expunerea de mai sus.

Ca să se vadă părțile bune și slabe ale aparatului pozitiv și negativ, dau aceeaș bucată din Invățăturile lui Pseudo-Neagoe în două pagini. În pagina 70 se dă textul cu aparat pozitiv, despărțindu-se variantele cari corespund aceluiaș cuvânt cu o virgulă, variantele cari corespund diferitelor cuvinte din acelaș rând cu o linie verticală, iar cele cari corespund deosebitelor rânduri cu două linii verticale; în a doua parte a aceluiaș aparat în loc de două linii verticale am lăsat un spațiu alb de 3 milimetri. În p. 71 am dat acelaș text cu aparat negativ, în care am despărțit cu un spațiu alb de 3 milimetri variantele cari corespund aceluiaș cuvânt, cu un spațiu de 5 milimetri variantele cari corespund cuvântelor deosebite din acelaș rând, și cu un spațiu de 7 milimetri variantele din deosebite rânduri. În p. 71 am pus pasagiile împrumutate în semne de citație, repetând semnele și la margine. În rubrica aflată supt aparat s'a însemnat cu cifre mai grase rândul în care se află pasagiul textului și s'a pus alături trimiterea la izvor; pasagiile schimbate, sau la cari se face aluziune, au fost precedate de un *cf.* Aparatul, care n'are altă pretențiune¹ decât a ilustra cele spuse mai sus, se bazează pe:

B = ms Acad. Rom. No. 3488 sec. 18.

B^c = a doua mână care a corectat² ms B.

C = ms Acad. Rom. No. 3572 sec. 19.

e = Invățăturile lui Pseudo-Neagoe ed. Ioan Eclisiarhul, București 1843.

h = Invățăturile lui Pseudo-Neagoe ed. Hasdeu (Arhiva istorică 1, 2 p. 111.

T = lectura comună tutulor mss (consensus).

Liniile verticale din p. 70 cari se află în dreptul cifrelor marginale 194^r și 194^v arată că fila 194 a ms B începe cu cuvintele: *beții* (recto) și *vinul* (verso); linia verticală din p. 71 care se află în dreptul cifrei 243, arată că p. 243 a ms C începe cu cuvântul *nici*.

¹ Copistul ms B avea obiceiul a scrie *iar*, *făr*, *di* (de) etc.; am dat în aparat câteva asemenea exemple, dar se înțelege că astfel de variante și particularități ortografice (*chema*, *chiema*, *meu*, *mieu*), cari revin foarte des și nu prezintă importanță, nu trebuiesc înregistrate în aparat, despre ele se va vorbi în mod sumar în introducere (v. mai sus p. 61-63).

² Din îndreptările aflate în B^c am dat numai câteva exemple.

Aparat pozitiv și negativ.

Așa și tu, fătul meu, de-ți vei înfolosi slugile pururea cu cuvinte dulci, tu încă vei dobîndi folos, iar de-ți vei slobozi trupul spre | beții făr' de lucru, foarte rău te vei zminti, că băutura cea 194^r multă mari răutăți face. Pentru aceia trebuie multă trezvie, că auzi
 5 că zice Dumnezeu: păziți-vă să nu cumva să se îngreueze inima cu mîncări multe și cu băuturi, și iar grăiește cu Prorocul său de zice: trezviți-vă ceia ce beți vin de vă îmbătați și plîngeți, că s'au luat din mijlocul vostru veseliea și bucuriea. Și bun lucru este a
 să feri omul de băutura cea multă, că iar zice Scriptura, în lemnele
 10 cele multe să face foc mare, și în bucatele cele multe se ațîță curviea; și cum ațîță și face untul vâpae, așa și vinul rîdică pofte de curvie; și cum nu se va îmbogăți lucrătorul bețiv, așa și sufletele care iubesc beția nu vor îmulți bunătățile ci și cele ce vor avea le vor pierde. Fătul meu, daca bei vin, nu te lauda nici te
 15 face bărbat, că pre mulți au pierdut | vinul și multe răutăți au 194^r făcut; vinul au golit trupul cel de rușine al lui Noe; vinul făcu pre Lot de să împreună cu amîdouă fetele sale trupește; vinul prăvăli pre bărbatul și viteazul Sampson pîn' în sfirșit, care să născuse din făgăduință și din muiere stearpă, și n'au mai fost alt
 20 om nici odată virtos ca dînsul nici va mai fi, că zice Scriptura: era un om din seminția lui Dan, pre carele-l chema Manoe și muiereea lui era stearpă și feciori nu făcea, iar îngerul lui Dumnezeu

eBCh 1 Așa T, ci B^c | infolosi eBC, infolosi h, folosi B^c | slugile eBC, slugile h | *ad. dea înainte de pururea B^c || 2 folos T, folos de la ei B^c | iar eh, iar B, iară C | trupul T, pofta B^c || 3 beții eBC, beție h | făr' eh, făr' B, fără C | rău eCh, om. B || 4 trezvie eCh, trezie B | că auzi eBC, om. h || 5 că zice BCh, ce zice e | să se îngreueze eh, să să îngreioeze C, să ~~xx~~ se îngreueze B || 6 băuturi eB, beuturi C, băuture h || 6-7 de zice eBh, și zice C || 7 s'au eCh, seau B || 8 din eCh, den B || 9 să eBC, se h | zice Scriptura eh, ieste scris de zice BC || 10 să BC, se eh | se (să C) ațîță eCh, să ațîță B || 11 ațîță BCh, ațîță e | pofte eC, pohte B, pofta h 12 se eBh, să C 13 beția eBh, bogăția C | ci eBh, ce C 17 de eCh, di B | să eBC, se h | amindoa e, amindoa B, amindoo C, amenduo h 18 Sampson BCh, Samson e | pin' eh, pină BC 18-19 să (se h) născuse eh, să născusă BC 19 din (אֲחִי B) făgăduință și eBC, om. h 20 nici eBh, nice C | virtos Bh, virtos e, virtos și tare C 21 din seminția e, de semenția h, din sămînța BC | pre carele il chiema C, pre carele (carile B) chema Bh, pre care-l chiema e | Manoe BCh, Noe e 22 stearpă eBh, starpă C | făcea eBh, naștea C, *la margine* făcea*

3-17 Tradus aproape cuvînt cu cuvînt depe Κατάνοσις a lui Simeon Monahul p. 105,16-106,25 || 17-22 tradus depe Κατάνοσις p. 81, 16-21

5-6 Luca 21,34 || 7-8 Ioil 1,5 || 9-10 Proverbe 26,20 || 11-12 cf. Proverbe 20,1 și Efes. 5,18 || 12 Șirah 19,1 || 14-15 Sirah 34(31),25 || 16 cf. Geneza 9,20-21 || 17 cf. Geneza 19,32-36 || 21 Judecători 13,2

Așa și tu, fătul meu, de-ți vei înfolosi slugile pururea cu cuvinte dulci, tu încă vei dobîndi folos, iar de-ți vei slobozi trupul spre beții făr' de lucru, foarte rău te vei zminti, că «băutura cea 3
«multă mari răutăți face. Pentru aceia trebuie multă trezvie, că auzi
«că zice Dumnezeu: păziți-vă să nu cumva să se îngreueze inima 6
«cu mîncări multe și cu băuturi, și iar grăiește cu Prorocul său de
«zice: trezviți-vă ceia ce beți vin de vă îmbătați și plîngeți, că s'au
«luat din mijlocul vostru veseliea și bucuriea. Și bun lucru este a 9
«să feri omul de băutura cea multă, că iar zice Scriptura: în lemnele
«cele multe să face foc mare, și în bucatele cele multe se ațîță
«curviea; și cum ațîță și face untul văpae, așa și vinul rîdică poște 12
«de curvie; și cum nu se va îmbogăți lucrătorul bețiv, așa și sufle-
«tele care iubesc beția nu vor îmulți bunătățile ci și cele ce vor
243 «avea le vor pierde. Fătul meu, daca bei vin, nu te lăuda | nici te
«face bărbat, că pre mulți au pierdut vinul și multe răutăți au 15
«făcut; vinul au golit trupul cel de rușine al lui Noe; vinul făcu
«pre Lot de să împreună cu amîndouă fetele sale trupește; vinul
«prăvăli pre bărbatul și viteazul Sampson pîn' în sfîrșit, care să 18
«născuse din făgăduință și din muiere stearpă, și n'au mai fost alt
«om nici odată vîrtos ca dînsul nici va mai fi, că zice Scriptura:
«era un om din seminția lui Dan, pre carele-l chema Manoe și mu- 21
«iereea lui era stearpă și feciori nu făcea, iar îngerul lui Dumnezeu

1 Așa] ci B^c infolosi h folosi B^c slugele h deapururea B^c e BCh
2 folos de la ei B^c iar B iară C trupul] pofta B^c 3 beție h
făr B fără C rău om. B 4 trezie B că auzi om. h 5 ce zice e
să să ingreioize C să «x se ingreueze B 6 beuturi C băuture h
6-7 de zice] și zice C 7 s'au] seau B 8 den B 9 să] se h
zice Scriptura] ieste scris de zice BC 10 să] se e h se] să BC
ațîță B 11 ațîță e pohte B pofta h 12 se] să C 13 beția] bo-
găția C ci] ce C 17 de] di B să] se h amîndoa e amîndoa B
amîndoo C amenduo h 18 Samson e pină BC 18-19 se năs-
cuse h să născusă BC 19 din¹] AZH B din făgăduință și om. h 20 ni-
ce C vîrtos e vîrtos și tare C 21 de semenția h din sâmința BC
pre carele (carile B) chema Bh pre care-l chieama e Manoe] Noe e
22 starpă C făcea] năștea C, la margine făcea

3-17 Tradus aproape cuvînt cu cuvînt depe *Katávōs* a lui Simeon
Monahul p. 105,16-106,25 17-22 tradus depe *Katávōs* p. 81,16-21

5-6 Luca 21,34 7-8 Ioil 1,5 9-10 Proverbe 26,20 11-12 cf.
Proverbe 20,1 și Efes. 5,18 12 Sirah 19,1 14-15 Sirah 34 (31),25
16 cf. Geneza 9,20-21 17 cf. Geneza 19,32-36 21 Judecători 13,2

Textul.

Intrucât e îngăduit editorului a idealiza textul, îndreptând greșelile copiștilor, sau chiar ale autorului, întregind prescurtările, introducând o punctuațiune care să ușureze înțelegerea textului, îndepărtând inconsecvențele în întrebuintarea majusculilor, uniformizând ortografia etc. s'a spus mai sus p. 61-63. Pe lângă aceasta, editorul scrupulos va căuta să arate prin ajutorul mijloacelor tipografice și izvoarele textului, dacă autorul său a utilizat sau compilat alte lucrări anterioare.

Dacă astăzi cerem dela autori ca să-și asimileze pe deplin *împrumuturile* și pe urmă să le aștearnă pe hârtie într'un stil individual, și nu în acela al vecinului, dacă cerem ca *citatele textuale* să fie arătate ca atari, împreună cu indicația exactă a izvorului, nu se întâmplă și în vechime acelaș lucru. Fiecare epocă a avut altă măsură pentru a măsura originalitatea, altă morală pentru a cenzura împrumuturile literare: la Grecii vechi, cari aveau simțul originalității foarte dezvoltat, împrumuturile literale sânt aproape necunoscute, Romanii intercalează fără jenă în operele lor întregi capitole sau scrieri grecești fără arătarea izvorului, iar în literatura bizantină întâmpinăm un *comunism literar* fără scrupule. Acelaș lucru se întâmplă și în evul mediu pe o scară și mai mare; abia în zilele noastre noțiunea proprietății literare se dezvoltă și se ocrotește prin legi speciale, iar critica se simte datoare a veghea, gata să pue în evidență originalitatea sau să demascheze împrumuturile nepermise.

Se știe de ce mare importanță e constatarea că într'o scriere un pasagiu e luat dintr'un alt autor și dela cine anume: pasagiul capătă sau pierde din importanța lui ca mărturie istorică, după cum provine dela un autor, iubitor de adevăr și înzestrat cu spirit critic, sau nu. Pentru aceste motive se impune editorului să arate în text citatele sau părțile împrumutate textual sau cu modificări, și aceasta într'un mod cât se poate de evident, prin ajutorul mijloacelor tipografice. Mulți editori publică pasagiile împrumutate cuvânt cu cuvânt cu *petit*, iar pasagiile împrumutate dar schimbate întrucâtva cu *petit raris*, o inovație pe care a intro-

du-o G. Waitz în *Monumenta Germaniae* (v. Bernheim, Lehrbuch der Historischen Methode⁶ p. 457). În *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum* din Viena s'a adoptat pentru citatele literale tipărirea cu litere rărite, alții repetă ghilemelele la începutul fiecărei linii până la sfârșitul citatului. Precum se vede nevoia de a arăta împrumuturile e recunoscută de toți, modul însă de a pune acest lucru în evidență diferă dela editor la editor.

Dacă în frazele lungi și întortochiate verbul propoziției principale se scoate în evidență prin litere rărite sau cursive, se înlesnește foarte mult înțelegerea perioadei.

Editorul are nevoie de a arăta întrucât se deosebește Semne întrebuate în text textul său de tradiția mss și spre acest sfârșit întrebunțează câteva semne. În întrebunțarea acestor semne nu s'a putut ajunge la o înțelegere internațională, cum e de dorit, așa încât, când ia cineva o ediție franceză, engleză sau germană, e nevoit să studieze întâi semnele convenționale întrebunțate de editor. Iată înțelesul semnelor principale așa cum e admis de cei mai mulți editori:

- < > pentru a închide cuvintele sau literile pe cari le introduce editorul în text, cu toate că ele lipsesc în mss;
- [] pentru a scoate din text cuvintele cari există în mss nu provin însă dela autor, după convingerea editorului (semnul atetezei);
- () pentru a cuprinde ceea ce autorul însuș pune în paranteză;
- ** pentru a arăta lacunele în text;
- † pentru a arăta pasagiile greșit transmise.

Semnele date mai sus sânt întrebunțate de cei mai mulți editori și sânt recomandate și de Stählin, *Editionstechnik* p. 414; că nu lipsesc abateri, se înțelege dela sine. Stieve pentru arătarea lacunelor în text recomandă liniuțele ----, iar pentru omiterile editorului (în prescurtări de documente etc.), punctele¹ G. Kaibel și Wilamowitz Moellendorff în ediția Politiei lui Aristotel întrebunțează următoarele

¹ Bericht über die dritte Versammlung deutscher Historiker, Leipzig 1895 p. 20.

Signa

[quæ in codice fuerunt, nunc evanida] suppleta.

<quæ Aristoteles dedit, in codice omissa> addita.

[[quæ sunt in codice, ab Aristotele aliena]] deleta.

Friedrich Blass întrebuințează în ed. lui Iperide () în loc de < >: uncis rotundis circumscripta sunt quæ librarios errore omisse putandum sit. Contra semnului < > recomandat de Stählin, atât pentru emendațiuni prin conjectură cât și pentru întregirea lacunelor mecanice, observă P. M<aa>s în Byz. Zeitschr. 19 (1910) p. 578:

Zwei grundverschiedene Operationen, die konjekturale Einfügung im Gegensatz zur Überlieferung, mit demselben Zeichen anzudeuten, ist ein irreführendes Verfahren dass dadurch nicht gerechtfertigt wird dass der Thesaurus linguae latinae es sich angeeignet hat. Zu einer Zeit wo Papyri, Inschriften und beschädigte Codices unici eine so grosse Rolle spielen, sind für den, der auf Schäden der Überlieferung im Text hinweisen will, drei Zeichen unentbehrlich: < > für konjekturale Einfügung, [] für Ausfüllung, [[]] für Athetese.

Intr'adevăr se produce o oarecare confuzie, dar în interesul uniformizării — susținută și de autoritatea celor 5 academii cari editează Tezaurul limbii latine — ce s'a făcut cu întrebuințarea acestor semne, ar fi bine ca orce fel de întregire, fie prin conjectură, fie pentru lacune mecanice, să se arate cu semnul < >, rămânând semnul [] pentru ateteză; numai în texte unde întregirile lacunelor mecanice sânt numeroase (inscripțiuni, papirosuri, etc.) s'ar putea întrebuința [[]] pentru întregiri de lacune, rămânând [] pentru ateteză¹.

Emendațiunile evidente, cari se explică printr'o mică schimbare a unui cuvânt greșit transmis, nu e nevoie să se însemneze printr'un semn sau prin deosebite caractere; conjecturile însă pe cari editorul le introduce în text fără ca tradiția să dea un sprijin, un îndemn, trebuie arătate prin semnul < >. A arăta toate conjecturile prin semne grafice deosebite, întrebuințând d. e. în text pentru toate emendațiunile litere

¹ Prefer forma [[]] decât [[]] care e mai anevoie de făcut.

cursive sau rărite, e și neestetic și fără folos. Dar e o muncă zădarnică să arăți în text prin litere deosebite acele cuvinte cărora corespund în aparat variante, sau acele litere cari există în ms dar sânt aruncate pe deasupra sau sânt puțin mai mici¹, sau nu există, dar sânt subînțelese, cum a făcut Hasdeu (v. mai jos p. 78-80).

Se recomandă a se pune în text o linie verticală înaintea cuvântului cu care începe o nouă pagină a mss, și în dreptul rândului cifra arătând pagina respectivă². Cine recurge la ms pentru a colaționa sau a controla textul, se călăuzește prin cifra marginală și găsește imediat ce caută.

Edițiuni de texte române.

Se poate spune că mai până în zilele noastre nu s'a făcut o ediție critică³, vrednică de acest nume, a unui text românesc; cum s'a procedat până acum e știut⁴.

S'a luat un ms ca bază, în cele mai multe ori nu cel

¹ Un editor, care face o ediție și are de rezolvit o mulțime de probleme importante, se presupune că știe că $\tilde{\alpha}\nu\omicron\varsigma = \tilde{\alpha}\nu\theta\rho\omega\pi\omicron\varsigma$, că $X\varsigma = X\rho\iota\sigma\tau\omicron\varsigma$, că gra = gratia, că dns = dominus, că Is = Iesus, că Vd = Voevod, și nu trebuie să schimonosească textele relevând aceste întregiri prin anumite semne; în cazuri importante sau dubioase, editorul priceput va releva asemenea lucruri, fie în prefață, fie în aparat; dacă $\kappa\tilde{\alpha}\tilde{\rho}\tilde{\iota}\tilde{\varsigma}$ trebuie redat cu $\kappa\tilde{\theta}\rho\iota\varsigma$ sau $\kappa\tilde{\theta}\rho\iota\omicron\varsigma$, gra cu gratia sau gracia, dns cu dominus sau domnus, acestea sânt cazuri aparte, cari se vor rezolvi în legătură cu felul de a scrie al copistului, constatată în urma studiului grafiei întregului ms, și despre cari editorul va da seamă în prefața ediției.

² V. mai sus p. 70-71. Când avem mai multe mss, se înțelege că se va arăta la marginea textului paginația numai a ms care ne servește ca bază.

³ Prima ediție critică, făcută în Țara românească supt îngrijirea lui Bergler, s'a pus la cale de Nicolae Mavrocordat în anul 1723; Mavrocordat care avea la dispoziție un ms pe pergament și unul pe hârtie, conținând Dicționarul lui Chiril, cere dela Hrisant, Patriarhul Ierusalimului, și primește încă un ms și pe baza acestor 3 mss se prepară zisa ediție, care nu știu dacă a văzut lumina în întregime; o coală s'a tipărit în București și s'a trimes lui Hrisant, v. Legrand, Epistolaire p. 172-174.

⁴ V. Iorga, Despre adunarea și tipărirea izvoarelor relative la istoria Românilor (în Prinos lui Sturdza) p. 1-127.

mai bun, nici cel mai vechi, ci care a ieșit înainte, și s'a dat la tipar, fără măcar să fie copiat, așa încât adevăratul editor a fost, putem spune, zețarul care slomnia ceva buche slavone, dar în schimb știa bine să strecoare în carte greșeli și să lase lacune orunde găsia o abreviațiune, sau o greutate oarecare. Editorul se mărginia poate la o corectură făcută repede ca la gazete și așa numai se explică cum în cronicile, publicate în Magazinul istoric sau în ediții speciale, s'au strecurat greșeli de neiertat.

Dar acest fel de ediție e preferabil, dacă îl comparăm cu edițiunile, cari, cu toate că în prefețe trâmbițează respectarea originalului până la cele mai mici particularități, schimbă cu nemiluita forme, înlocuiesc cuvinte, omit sau adaugă fraze și așa mai departe. O asemenea ediție a Hronicului lui Cantemir a făcut *G. Seulescu, profesor de filologie și de istorie în școlile publice*; cu toate că editorul declară că tipărește ms întocmai după stilul autorului, fără cea mai mică schimbare, cu toate că previne pe cititor să nu creadă că latinizmele sau neologizmele aflătoare în carte provin dela editor, și îl asigură că «sânt curate ale autoriului și ale graiului românesc vorbite de Moldoveni în acea epohă¹», cu toate acestea profesorul Seulescu modernizează, muntenizează și preschimbe în tot felul limba și conținutul Hronicului; Seulescu preface cuvintele: *pridoslovia* în *prefatiă*, *slujitorești* în *ostășești*, *vremi* în *timpuri*, *leat* în *an*, *odihna* în *răpaos*, *năroade* în *popoară*, *dumnăzăul* în *zinul* etc. (v. Tocilescu în prefața ed. Hronicului p. XLVII—LVI)².

¹ Cantemir, Hronicul ed. Tocilescu p. LIII.

² Editori fără scrupule, cari în loc să editeze textul original în mod critic, sau după autografele existente, își luau libertatea de a-l preschimba în mod scandalos, n'au fost rari nici în Occident; un exemplu caracteristic ne dă edițiunea scrisorilor Sfântului François de Sales, dată la lumină de Louis de Sales. În această ediție amănuntele prea personale, prea caracteristice, au fost suprimate, iar mai multe scrisori al căror conținut prezinta o analogie oarecare, au fost reduse la una singură, fără să se ție seamă de deosebirea destinatarilor sau de diferența datelor. Mozaicurile astfel alcătuite au primit o singură dată, cu o adresă vagă și înșelătoare: *à une dame mariée*; *à une veuve*; *à un gentilhomme*; *à une religieuse* etc., v. René Doumic, *Études sur la littérature française*, 6-me série p. 4.

Despre valoarea ediției Letopisețelor de Kogălniceanu s'a scris mult¹, așa încât nu mai e nevoie să vorbesc pe larg, iar despre V. A. Urechia, «care a cetit un car de *codices* și o haraba de documente pentru a face o ediție» s'ar putea spune că cu Miron Costin ne-a dat un exemplu negativ, dar foarte instructiv, ne-a arătat: cum nu trebuie să se facă o ediție critică. Dacă valoarea ediției lui U. din punctul de vedere al restituirei textului, al stabilirii stemei etc. e nulă, prolixitatea și confuzia aparatului critic n'are pereche².

¹ A. D. Xenopol în Convorbiri literare 6 (1872) p. 279—283; Hasdeu în Columna lui Traian 3 (1872) p. 273-275 și în ziarul Românul din 18 Septembrie 1872; Gr. G. Tocilescu în Columna lui Traian 7 (1876) p. 385—419 și în Revista Tocilescu 3 (1884) p. 251-270; Iorga în Prinosa lui Sturdza p. 17—20.

² Ca să se vadă că nu exagerez, dau primele două rânduri dela început (vol. 1 p. 373), cu variantele respective, păstrând ortografia lui U.:

Text: Inceputul țerelor acestora și nêmului moldovenesc și muntenesc și cați sint în țerile unguresci cu acest nume *rumâni*, și până astăzi

5

Aparat: *R. 5. Codex F.* adauge a înaintea genitivului neamului.

Cod. FF. id. dar scrie în loc de vorba *români*, (r. 6) verbul *rêmân*: „rêmân până astăzi . . .“ **Cod. Țicău**, id.

Cod. F. vorba Roumâni o serie Români. Omite: și cați sint. **Codex FF.** și Căți-s. **Cod. Țicău**: și a țerei Unguresci și acest nume Român.

Câte greșeli în două rânduri! În text *cați*, în loc de *căți*, în aparat *rêmân*, în loc de *rômân*, *Roumâni* în loc de *Rumâni*; în text se scrie *nêmului*, în aparat (referindu-se la cuvântul din text) se scrie *neamului*, în aparat editorul vorbește de *vorba români*, pecând în text scrie *rumâni*. Comparând cineva textul cu aparatul rămâne în nedumerire: există sau nu există și după *rêmân* în FF; aparatul în care se reproduce fraza respectivă: *rêmân până astăzi* ne face să credem că nu există, și totuș contrarul e adevărat, precum am constatat colaționând ms. Literile cursive și grase, întrebuițate inconsecvent în text și aparat, precum și virgula după *rumâni* sânt ale editorului U., care a găsit cu cale — spre mai mare precizie se vede — să ne spue în aparat că *neamului* e genitiv, că *români* e vorbă, iar *rêmân* verb! Dar în loc să spunem așa de puțin cu atâta prolixitate, am putea mai conciz și mai clar să scriem în aparat:

5 a neamului FfȚ 6 căți-s f om. F și în țările (țării f) Ff Români F
râmân f și² om. F și a țerei Unguresci și acest nume Român T

simplificând siglele: f în loc de FF și T în loc de Cod. Țicău. Nu e așa că se ușurează coliațiunea, copierea, zețuirea, corectura, se economi-

Grecianu

Numai cu titlu de curiozitate trebuie să pomenesc că Ștefan D. Grecianu a editat pe Radu Grecianu (*Viața lui Brâncoveanu*) într'o ediție care n'are nici nu poate avea seamăn în analele edițiilor.

Editorul Grecianu, care crede că posedă *originalul* autorului, nu-și face ediția după acest original, ci *tipărește* un text greșit și . . . dă în *note* lectura corectă a *originalului*. Nu cred să mai existe un caz la fel!

Hasdeu

Acela însă care în România a editat texte cu o pricepere necunoscută până la el și cu o îngrijire împinsă la extrem, este Hasdeu; o ediție critică n'a făcut, dar documentele și textele cum au fost editate în Arhiva istorică și mai cu seamă în Cuvinte din bătrâni au croit o nouă cale și servesc până astăzi de model, și trebuie să accentuez, model care n'a fost atins de nimeni până astăzi. Recunoscându-i meritele extraordinare pentru lumina ce a adus în haosul neîngrijirii și nepriceperii contimporanilor săi, nu trebuie să trecem cu tăcerea și câteva părți greșite pe cari autoritatea sa a făcut să se introducă în transcrierea și publicarea textelor și de cari se țin morțiș admiratorii lui până astăzi.

Unele din normele sale de transcriere trebuiesc combătute cu cea mai mare tărie ca să se dezrădăcineze cu desăvârșire. Iată aceste norme precum le-a formulat în prefața Cuvintelor din bătrâni 1 p. 3—4:

Fiecare act este reprodus întocmai după original, conservându-se intactă ortografia lui cirilică, ba până și literele cele aruncate d'asupra rândurilor, *litterae columnatae*, în privința cărora însă lipsa tipografică ne-a silit pe slova cea scrisă în catul al doilea a o pune ceva mai spre stânga de slova cea dedesupt, bună oară ⁴ în loc de ⁴.

Fiecare linie din original își păstrează individualitatea, fiind preceasă de o cifră, care indică numărul rândului.

Literele puse în original d'asupra rândului sânt transcrise

sește hârtie și se reduce enorm volumul aparatului? Dar trebuie să observ că am colaționat numai mss F și FF, și am reprodus variantele ms Țicău (care nu mi-a fost accesibil) după aparatul lui U. Acum dacă se ia în considerație că am colaționat numai două rânduri din două mss, și totuș am găsit atâtea perle, lesne înțelege orcine ce încredere merită întreaga ediție a lui Miron Costin.

cu *cicero cursiv*, iar cele asvârlite și mai sus, d'asupra catului al doilea, se pun cu *petit cursiv*; de exemplu: $\epsilon\sigma\upsilon\overline{\text{me}}$ = egumeni.

D'asupra rândului însemnându-se generalmente numai consoana, iar vocala ce o însoțește fiind subînțeleasă d. e. $\epsilon\alpha^u \text{ rpa}^c$ pentru качи граце , pe această vocală, nescrisă în original, noi o transcriem cu *petit drept*: vaci grase.

Câte amănunte de nicio importanță, căroră se dă o importanță capitală, câtă risipă de muncă și de ingeniozitate cu *cicero cursiv* și cu *petit drept*! Zic risipă, fiindcă știința nu trage niciun folos dacă *fiecare linie din original își păstrează individualitatea*, nici chiar când e precedată de o cifră, care indică numărul rândului, ba din contra pierde foarte mult. Banii risipiți pentru a tipări un document pe 22 pagini, care putea perfect de bine să încapă comod numai pe 4 pagini, precum într'adevăr a încăput transcrierea lui¹ (v. Cuvinte din bătrâni 1, p. 191—216), banii, zic, risipiți pentru a salva *individualitatea liniei* ar fi putut să fie întrebuințați cu mai mare folos. Am făcut socoteala și am găsit că o carte de 500 de pagini, tipărită fără linii individuale, încapă în 90 de pagini! Istoria și filologia nu câștigă nimic dacă în cutare document se știe exact până unde ajunge linia și câte litere sânt aruncate deasupra; pierde însă foarte mult dacă forțele savanților se sleiesc cu astfel de îndeletniciri, căci asemenea sporturi tipografice: lo[go]^ătuł, noev^{rie}, argintu, etc., (Cuvinte din bătrâni 1 p. 146,6. 212,20. 213,19) în treacăt fie zis, cer 7—8 corecturi și tot rămân cu greșeli. Dar nici literile aruncate deasupra sau subînțelese, reproducându-se *toate fără excepțiune cu cicero cursiv, sau cu petit drept*, aduc vreun folos științei, afară de cazuri *excepționale*, ba din contra îngreuiază citirea, sânt neestetice și cer o muncă foarte mare atât cu copierea ms cât și cu corectura tiparului². Și din celelalte amănunte, cu cari Hasdeu a încărcat descrierea tuturilor documentelor pu-

¹ Acelaș document se răsfățase mai nainte și în Columna lui Traian (1877 p. 523—544) tot cu linii individuale pe 22 de pagini!

² A reproduce cu cursive literile scrise cu roșu în mss, precum face I. Bianu, Catalogul mss românești 1, 397, No. 174, sau a le reproduce chiar cu roșu, cum a procedat Odobescu în ediția Vieții Sf. Varlaam și Ioasaf (v. mai sus p. 44) e de asemenea o muncă zadarnică și o cheltuială de prisos.

blicate în Cuvinte din bătrâni, multe puteau să lipsească fără vreo pagubă pentru știință. De foarte mică importanță e asemenea dacă ni se spune că *pergamena e gălbuiă*, dar nici înălțimea literilor nici distanța între rânduri nu prezintă o importanță mai mare. Nici culoarea cernelei care în timpul descrierii era *rădăciniă închisă*, iar astăzi poate s'a făcut rădăciniă deschisă supt influența luminei, nici lungimea sau lățimea pergamentului, dată exact în centimetri (care poate în acest interval să fi fost amputat de legător) nu contribuie a ezlega chestiuni importante de istorie sau filologie.

Toate aceste amănunte au rostul lor în cazuri extrem de importante sau când aduc științei foloase reale, altfel a le repeta cu cea mai mare îngrijire și prolixitate, și a da seamă de întregirea prescurtărilor celor mai obișnuite cu privire la orice filadă sau petec de hârtie scrisă, e o muncă zadarnică¹.

Iorga

N. Iorga a editat câteva texte (pe Cantacuzino Stolnicul, pe baza a 3 mss, pe Căpitanul Filipescu, pe baza a 6 mss, etc.) fără însă să dea aparat critic. Cum a procedat la restituiră textului lui Cantacuzino ne spune în prefața ediției (p. XLII): variante erau la tot pasul, dar de acele variante, care nu arată altceva decât libertățile ce-și luau obișnuit la noi copiștii, schimbând după plac ordinea cuvintelor în frază. Inlăturând și aci orce pedanterie nefolositoare, am căutat numai să dau textul așa cum aveam simțul că a trebuit să-l scrie Stolnicul și cu o ortografie care să reproducă pe acea curentă în epoca lui. Tot așa a procedat și cu privire la textul lui Filipescu (v. p. II-III ediț. Iorga). Neajunsurile acestui procedeu, subiectiv de tot, s'au arătat mai sus p. 39-41.

Titlul.

Dacă publicăm o scriere care are titlu, se înțelege că vom primi titlul dat de autor scrierei sale. De multe ori însă

¹ Cf. A. Philippide, *Istoria limbii române* p. 240. 245 și N. Iorga, *Note critice asupra culegerilor de documente interne românești 1903* p. 13 și 22, cari au combătut cu multă dreptate părțile rele ale procedurilor lui Hasdeu.

scrierea n'are titlu, sau are unul dat nu de autor ci de un copist posterior; în acest caz sântem nevoiți să fabricăm noi un titlu. Titlul oricărei scrieri în primul rând trebuie să nu fie nici prea larg nici prea strâmt, ci să acopere conținutul. Autorii trebuie să aibă în vedere că titlul, ca să fie lesne citat, trebuie să fie cât mai scurt. Titlurile lungi — de multe ori de o pagină în folio — sânt o pacoste, atât pentru bibliografi cât și pentru cine vrea să le citeze. Cum să citezi exact într'un articol de revistă două sau trei titluri ca de ale lui Dositei, Istoria Patriarhilor Ierusalimului (Bibliografia veche românească de Bianu-Hodoș 1, p. 501) când numai titlurile vor ocupa 5-6 pagini, pecând articolul va fi poate mai scurt? Dar prolixitatea multora se vedește și în alcătuirea titlurilor; în loc de: *Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellénique*, nu putea spune Legrand mai scurt: *Textes néo-helléniques*? Dacă titlul, după care se va cita opera, nu acoperă conținutul scrierii, s'ar putea recurge la un subtitlu. Titlurile pretențioase, de cărți sau de capitole în cari excela Hasdeu¹, sânt asemenea de evitat!

De obicei titlul se scrie cu majuscule și fără punctuație; Eb. Nestle cu drept cuvânt susține că pentru claritate punctuația e necesară și la titlu și că, afară de inițialele numelor proprii, titlul trebuie scris cu minuscule (Centralblatt f. Biblioth. 14 (1897) p. 241-242). Acum a devenit modă să se scrie titlurile cu majuscule, imitând forma literilor chirilice, pe cari și un ochi deprins cu mare greutate poate să le descifreze². Asemenea inovații numai de imitat nu sânt³.

¹ Iată un exemplu: Bourel, melc și culbec. Dacii și Latinii într'o scoică, de B. P. Hasdeu (Columna lui Traian 1883 p. 193). Ceea ce toți numesc tabla de materii sau cuprinsul, la Hasdeu ia numele pompos de: Indice metodic, analiză și concordanță (Cuvinte din bătrâni 2, p. 747).

² Hasdeu a mers și mai departe, a scris titlul unei din cărțile sale cu chirilică nu de tipar ci de manuscris; e vorba de *Cuvinte din bătrâni*, titlu pe care unii îl citesc Cuvente den bătruni (Cihac în Convorbiri literare 13 (1879) p. 81, S. Pușcariu, Dicționarul limbii române I p. XLV), alții Cuvente din bătrâni (Iorga, Prinos lui Sturdza p. 74) și lucru curios, chiar însuș Hasdeu, autorul cărții, nu-l citește totdeauna la fel: când îl citește Cuvente den bătrâni (Etymologicum magnum p. LX) când Cuvinte din bătrâni (Revista nouă 11 (1889) p. 125).

³ Un alt obicei și mai rău e întrebuițarea cifrelor romane; dacă

Marginea de sus a paginilor.

În susul paginei spre partea exterioară vine cifra paginei. Dacă lucrarea s'a publicat întâi într'o revistă, de obicei se pune și paginația revistei. Dacă 2 sau mai multe volume au un indice comun, paginația ar fi bine să continue și să nu înceapă fiecare volum cu altă paginație; și mai rău e când într'un volum sau an al unei reviste începe altă paginație la mijloc, căci atunci la *cuprinsul* va fi nevoie să se pue înaintea numărului paginei un 1 sau 2 (cazul Convorbirilor literare). Când pagina e despărțită în două coloane se impune numerotarea coloanelor și nu a paginilor, căci în acest caz sântem nevoiți când cităm să mai adăogăm spre precizie ^a sau ^b: 20^a sau 20^b (prima sau a doua coloană). Bine a procedat Hasdeu — nu în Arhiva istorică, tipărită în două coloane, numerotând paginile, ci — în Magnum etymologicum, numerotând coloanele și pe nedrept e dojenit de Xenopol: Hasdeu în loc de a numerota paginile¹ dicționarului său tipărit în două coloane, numerotează coloanele, ca să apară mai mare (Lupta între Drăculești și Dănești p. 56 n. 2). În susul fiecărei pagini sau a paginei din dreapta a cărții deschise e bine să se pue titlul scrierii, cartea, capitolul sau paragraful, conținute în pagina respectivă: d. p. Εὐσεβίου Εἰς τὸν ἕτον Κωνσταντινου 1, 47—51 (în pagină, în susul căreia se află acest titlu se cuprinde cartea întâia, capitolul 47—51). Aceste titluri cari costă o muncă foarte mică pe editor, economisesc timpul cititorului care caută să controleze un citat. Precum în dicționare s'a generalizat obiceiul de a pune sus cuvintele cu

cifra e mare, trebuie să stai să faci scăderi și adăiuni ca să afli ce reprezintă CCCXCVIII sau CCIΘCCICCCIO pecând la prima vedere toți citesc 398 sau 21,000. Vezi B. Waitz în v. Sybels Hist. Zeitschr. 4 (1860) p. 442, care recomandă introducerea cifrelor arabe chiar în edițiuni de texte *statt der viel Raum erfordernden und oft schwer zu übersehenden, oder gar undeutlichen römischen Zahlen*. În Hurmuzaki documentele sânt numerotate cu cifre romane. Cifrele grecești sau chirilice sânt și mai mult de evitat.

¹ Așa a procedat S. Pușcariu în Dicționarul Academiei, dar din această cauză se vede nevoit a pune sus la dreapta numărului care arată pagina, la care trimite, literele *a* și *b* pentru a preciza dacă e vorba de coloana întâia sau a doua (35a, 35b).

cari se începe și se isprăvește pagina, așa și cu privire la orice scriere ar trebui să se înrădăcineze obiceiul de a indica conținutul paginei în scurt sau a da titlul capitolului respectiv în susul fiecărei pagini spre o repede orientare¹.

La marginea dinspre stânga (sau dinspre dreapta) se pun cifrele 5, 10, 15 etc., arătând rândurile textului, numerotația începând din nou la fiecare pagină. Cifrele servesc ca să înlesnească citarea variantelor, cari se află în aparat precedate de cifra rândului la care se referă, prin urmare când se editează opere poetice, aceste cifre sânt de prisos, fiind înlocuite cu numerotarea versurilor.

Marginea
stângă

Cifrele cari arată pagina ms sau paginile unei ediții anterioare se pun la marginea dinspre dreapta, dacă la cea stângă s'au pus cifrele indicând rândurile, sau vice-versa. În cazul când nu sânt numerotate paginile ci filele, ca să precizăm dacă e vorba de prima sau a doua față, punem în susul cifrei spre dreapta un *r* sau *v*. Așadar 55^r sau 56^v pus la margine în dreptul unui rând, în care se află o linie verticală | însemnează că cu cuvântul care vine după linia verticală începe fila 55 ^v<erso> sau 56 ^r<ecto> a ms care servește ca bază ediției.

Asemenea la una din margini trebuiesc puși anii dela Hristos, corespunzători anilor dela zidirea lumii din text.

Indicele.

Cine vrea ca opera lui să fie utilizată cât mai mult, trebuie să-și dea toată silința s'o înzestreze cu indice bune. Dela edițiuni de texte mai cu seamă nu trebuie să lipsească niciodată un indice de citate și unul de mărturii (v. mai sus p. 61), un indice de cuvinte necunoscute, rare sau interesante dintr'un punct de vedere oarecare și unul gramatical, și în fine un indice de nume proprii și de lucruri. Indicele de citate și de mărturii vor fi lesne alcătuite, căci n'avem decât să

¹ Așa s'a procedat în Grundrisse der romanischen und germanischen Philologie de Gröber și Paul, așa în Kultur der Gegenwart de Hinneberg, scrieri cari în privința executării tehnice pot servi în multe privințe de model.

aşezăm citatele deja puse în josul paginilor (v. mai sus p. 61) după numele autorilor cari sânt utilizați în text sau cari utilizează textul. Trimiterile indicelui trebuie să se facă nu numai la pagini, ci și la rândurile respective, căci cititorul pierde mult timp ca să caute un nume într'o pagină, mai cu seamă când acest nume nu se deosebește prin litere cursive sau rărîte. Cum s'a făcut ultima corectură a primei coale, trebuie imediat să începem alcătuirea indicelor¹. Cel mai practic mijloc e în-trebuințarea fișelor pentru fiecare cuvânt excerptat, fie nume propriu fie comun; e mai lesne să faci o nouă fișă pentru un cuvânt deja excerptat decât să cauți dacă există o fișă și găsiind una să scrii iarăș pe ea o nouă trimitere. Pe fișe, alături de numele propriu, pagina și rândul, trebuie pusă și identificarea numelui localității sau a persoanei, ce se spune despre localitate sau persoană, dacă e vorba de un cuvânt, înțelesul lui, explicarea formei etc. Fișe trebuiesc făcute nu numai pentru numele proprii sau lucrurile cari revin în text; chiar dacă e vorba de o aluzie la un nume sau lucru, fără ca numele sau lucrul să fie pomenit expres în text, chiar atunci e de neapărată nevoie ca în indice să se pue o trimitere. În acest caz cifra spre deosebire se pune în < > dacă despre numele sau lucrul în chestiune sânt și alte trimiteri, iar dacă nu, se pune în < > chiar numele sau lucrul².

După ce s'a excerptat întreaga lucrare, se procedează la așezarea *alfabetică* a fișelor, și la redactarea lor. Când avem trei Ghiculești unul Grigore altul Scarlat și al treilea Marcu, se înțelege că întâi trebuie pus în indice Ghica Grigore, pe urmă Marcu și pe urmă Scarlat (după ordinea *alfabetică* a numelui de botez, nu după ordinea *cronologică*!)

¹ Pentru restabilirea textului un indice verbal provizoriu trebuie neapărat făcut după ms editorului, care poate servi pe urmă *ca bază* întrucâtva și la alcătuirea definitivă a indicelui verbal.

² Cuvintele sau formele, cari nu există în tradiție sânt însă introduse în text prin coniectură, s'ar putea pune în indicele verbal spre deosebire în < >, însoțite de un «conj.», acele cari s'au păstrat în text cu toate că se cred a fi glose, interpolațiuni sau greșeli în [], iar acele cari există în tradiție, nu însă în textul restituit în [] însoțite de «apar.». Dintre cele din urmă vor fi primite în indice ca articole separate numai cele mai importante, pentru celelalte, cari prezintă un interes oarecare, o trimitere «cf. apar.», pusă după cuvântul adoptat în text e de ajuns.

Dacă e vorba de 3 persoane cu acelaș nume, tustrei d. p. se chiamă Iordachi Ghică, dintre cari însă unul e dragoman, altul vistier și al treilea mitropolit, în indice trebuie pus întâi dragomanul, pe urmă mitropolitul și pe urmă vistierul (ordinea alfabetică după numele funcției). Mulți după ce au făcut fișele, însă după numele propriu cifrele paginilor în cari revine acest nume, ceea ce nu prea poate servi ceretătorului. Cu privire la fiecare nume propriu trebuie alături de pagină să se arate și despre ce e vorba în acea pagină, și numai așa indicele poate aduce servicii reale. Așa dar nu: Mavrocordat 3.5.6.10, ci Mavrocordat Nicolae, viața lui 3, căsătoria sa cu Pulheria 5, raporturile sale cu Bergler 6, intrigi contra lui <9>, discurs funebru la moartea sa 10; <Bogomili>, persecuțiuni contra lor 35.

Trebuie separat indicele numelor de persoane de cel de nume geografice și de lucruri, sau e mai bine să alcătuească împreună un indice general? Argumente se pot aduce și pentru separațiune și contra ei, și de aceea nu vedem o regulă stabilită¹; unii procedează într'un mod, alții într'altul. I. Bogdan s'a decis a separa indicele de nume de persoane de acel de nume geografice în ediția Documentelor lui Ștefan cel Mare, din cauza numărului enorm de nume de persoane și de nume de localități. Mie mi se pare că e mult mai practic a trece într'un singur indice atât lucrurile cât și numele de persoane și cele geografice. Indicele verbal de obicei se desparte de cel de nume proprii. În indice trebuie să evităm trimiteri dela un articol la altul când articolul la care tritem nu e lung și cifra paginei ia mai puțin loc decât trimiterea². În indicele de lucruri trebuie să avem în vedere că nu supt acelaș cuvânt îi vine în gând fiecărui cititor să caute aceeaș noțiune, de aceea ar fi bine să se pue cât mai multe articole sinonime ca să se înlesnească căutarea: ală-

¹ John Schmitt în ediția sa *The Chronicle of Morea* are 7 indice: unul verbal, trei de nume de persoane și trei de nume geografice.

² L. Șăineanu (*Influența orientală*, în indicele real) în loc să scrie: greutăți v. măsuri, era mult mai lesne să scrie: greutate și măsuri unde trimite e numai cifra 221; sau în loc de: stofe 210 v. postavuri, putea să nu facă trimiterea și să înlocuească acest «v. postavuri» cu «232», căci la cuvântul postavuri nu e altceva decât cifra «232».

turi de *datini* s'ar putea pune un articol *obiceiuri*, sau pe lângă *dări* s'ar putea pune și *impozite* etc. In limba română influența apuseană astăzi se luptă și izgonește încetul cu încetul multe cuvinte și forme cari predominau în secolii trecuți, când influența slavonă (mai târziu cea greacă) era atotputernică. Și fiindcă din această cauză la scriitorii vechi multe cuvinte au altă formă sau rostire decât cea obișnuită astăzi, e bine ca în indice să se ia în considerație acest lucru și să se dea ambele forme sau rostiri cu o trimitere dela forma obișnuită astăzi la forma care revine în text: Adrianopol v. Udriu, Babilon v. Vavilon, Constantinopol v. Vizantia (sau Țarigrad), Grecia v. Elada, Eustratie v. Efstratie și Istratie, Roma v. Râm. De asemenea pe lângă numele de familie ar fi bine să se dea într'un articol separat și numele de botez, pe care singur îl întrebuințau cei vechi cu o trimitere la numele de familie: Neagoe v. Basarab, Nicolae v. Mavrocordat etc. Bune servicii aduc și articole ca: mânăstiri, biserică, domni, mitropoliți etc. cu trimiteri la numele proprii respective: v. Hurez, Curtea de Argeș, Ștefan cel Mare etc.

In susul fiecărei pagini trebuie să se repete numele indicelui (indicele numelor proprii, indicele gramatical etc.) și în susul paginii spre stânga trebuie pus cuvântul cu care începe iar spre dreapta cuvântul cu care se isprăvește pagina (v. indicele dela sfârșit). E bine să se însemneze cu o steluță cuvintele indicelui verbal, cari nu sânt înregistrate în niciun dicționar. In fine nu trebuie să se uite că cea mai bună însușire a indicelui este concizia; un indice în care se răsfață prolix întreaga operă e tot așa de rău ca și unul necomplet; un asemenea indice umplut cu alotria și neînchipuit de prolix, care se prăbușește supt propria sa povară, e acel pus la sfârșitul Hronicului lui Cantemir ed. de Tocilescu; la un text de 500 pagini cu garmond, urmează un indice de 300 pagini cu petit, adică mai întins decât textul! Poarta e mai mare decât casa!¹

Introducerea.

După ce întreaga lucrare e tipărită, se revizuieste încă odată introducerea și se dă la tipar. Introducerea vine ultima,

¹ Cf. D. Russo, Studii și critice p. 86-90.

cu toate că editorul a făcut lucrări pregătitoare pentru ea înainte de a începe colajonarea mss, a lucrat la ea în tot timpul pregătirii ediției și a adus îmbunătățiri sau adaose poate cu tipărirea ultimei coale, sigur cu alcătuirea indicelui.

În introducere editorul dă socoteală de toate chestiunile referitoare la textul lui: descrie mss întrebuintate¹, arată filiațiunea lor, critică edițiunile anterioare scoțând la iveală meritele și neajunsurile fiecăreia, argumentează pentru sau contra autenticității operei, arată influența lucrării asupra scriitorilor posteriori, vorbește de izvoarele ei și de limba în care s'a scris etc. Fiecare operă fiind legată cu alte probleme se înțelege că numai acela care a adâncit obiectul său e în stare să vadă cari anume chestiuni trebuiesc discutate și limpezite în introducere.

La descrierea fiecărui ms e bine să se dea particularitățile lui interesante, să se vorbească de cultura și tendințele copistului de a întineri sau a arhaiza textul, după cum e cazul, să se arate în câteva cuvinte acele lucruri mici, cu cari nu trebuie încărcat aparatul critic, cari nu sânt destul de importante ca să fie relevate la fiecare pas în aparat, prezintă însă un oarecare interes pentru paleografie, istoria limbii etc. Chestiunile de ortografie (iotacizmul în limba greacă), prescurtările, accentele și alte lucruri mărunte trebuiesc tratate în introducere.

¹ E bine a se pune la marginea paginei sigla fiecărui ms care se descrie; când cititorul recurge la introducere pentru a se informa repede asupra unui ms, prin sigla marginală e călăuzit numaidecât.

În ce mod haotic s'au așezat și descris mss lui Miron Costin în introducerea ediției de V. A. Urechia, numai cine a utilizat această *ediție critică* poate să-și dea seamă; am pierdut zile întregi, căutând în introducere descrierea ms F, și cu toate acestea până astăzi cercetările mele au rămas fără rezultat. Cititorul așteaptă să găsească ms F descris după E și înainte de G. Ei bine! După E se descrie ms G, urmează toate literile alfabetului până la Z, începe iarăș alfabetul, de data aceasta literile apar redublate: Codex AA, Codex CC, Codex FF, dar ms F nu iese la iveală; totuș acest ms în aparat e citat în fiecare pagină! Și e de observat că editorul Urechia alege ca sigle aceleaș litere, parcă din adins ca să producă confuzie: Codex A, Codex A (Tocilescu), Codex AA (Văcăresceanu), Codex AA (Ion Gramaticul)!

De obicei după introducere și imediat înaintea textului se dau lista siglelor și prescurtările scrierilor întrebuintate în aparat.

Observațiuni mărunte ¹.

Stilul

A vorbi de stil în lucrări științifice parcă e deplasat. Știința nu urmărește decât adevărul și cea mai bună însușire a stilului e expunerea adevărului în modul cel mai clar ² și cel mai simplu, fără podoabe retorice, fără picanterii epigramatice. Ceea ce nu însemnează că trebuie să neglijăm stilul; cine nu-și îngrijește stilul parcă nu dă importanță ideilor sale și atunci de ce le mai tipărește! Dacă căutăm ca toaleta noastră să fie îngrijită când ne fotografiăm chipul, cu atât mai mult trebuie să căutăm ca toaleta ideilor noastre să fie ireproșabilă, când ne fotografiăm mintea, adică dăm la tipar ce avem de încredințat vecinicii. Căci tiparul este un act solemn prin care comunicăm nu numai contimporanilor, ci și veacurilor viitoare tot ce avem mai bun și mai vrednic de împărtășit, de care lucru foarte puțini, din nenorocire, își dau pe deplin seamă; numai așa se explică cum

¹ Câteva din observațiunile cuprinse în articolul de față, se referă la orce scriere științifică, nu numai la edițiuni de texte.

² Dar aceasta nu vrea să zică că în lucrări științifice trebuie să căutăm cu orce preț să ne facem inteligibili absolut tutulor cititorilor! Năzuința spre claritate a lui A., care scrie pentru marele public, nu poate să fie aceeași cu năzuința lui B. care adresându-se specialiștilor presupune cunoscut tot ce s'a spus până la el și scrie nu pentru a populariza, ci pentru a face să progreseze știința. Chiar dacă un autor e clar ca lumina zilei pentru specialiști, tot obscur și neinteligibil rămâne pentru cei nepregătiți. Sânt discuțiuni pe cari nu le pot urmări decât foarte puțini, dar aceasta nu însemnează că ele sânt scrise neclar, ci că puțini au pregătirea necesară ca să le urmărească. Pe E. Burnouf, spune Renan, abia 4 sau 5 persoane în Europa erau în stare să-l urmărească (Questions contemporaines p. 159) și cu toate acestea Burnouf era un meșter al condeiului. Așadar, când se spune despre un scriitor că e obscur, trebuie să ne întrebăm: a cui e vina, a scriitorului care nu-și exprimă clar ideile, sau a cititorului și criticului, cari n'au pregătirea necesară ca să-l înțeleagă? Sânt chiar adevăruri cari sânt accesibile numai unor cugetători privilegiați, cum sânt culmi până la cari se pot sui numai puțini alpiniști.

mulți nerăbdători, împinși de dorul de a atrage privirile lumii, înfruntă publicitatea și-și tipăresc ideile lor necoapte într-o formă neîngrijită. Timpul însă de reculegere și de autocritică, neturburată de ambițiuni rău înțelese, vine fără întârziere și odată cu el căința pentru că am dat la lumină înainte de vreme o operă care n'a fost plivită de buruieni, n'a fost condensată îndeajuns, n'a fost cizelată cu răbdarea cuvenită, într'un cuvânt: o operă *neisprăvită*.

În lucrări științifice, cea mai importantă parte a expunerii și din nenorocire cea mai nebagată în seamă, e *dispoziția ideilor*. După ce am pus pe hârtie orce avem de spus asupra unui subiect, după ce am privit subiectul nostru din toate punctele de vedere, am pătruns în cele mai adânci părți și am constatat cele mai ascunse legături ale lui, trebuie să așezăm ideile noastre în înlănțuirea logică cea mai strânsă, așa încât trecerea dela una la alta să se facă nu printr-o legătură forțată sau meșteșugită, ci în mod firesc și necesar; o idee s'ar putea pune în diferite locuri, dar la unul singur se potrivește mai bine ca orunde; ei bine, acest loc trebuie căutat și ideea așezată acolo, altfel ea va pierde mult din efectul ei. Dacă în lucrări mai lungi se vorbește despre un lucru în diferite locuri, fiindcă contextul impune unele repețiri sau deosebite dezvoltări, trebuie negreșit să se lege aceste locuri între ele prin trimiteri, așa încât cititorul să aibă posibilitatea de a urmări diferitele părți care se întregesc unele prin altele. Lucrurile cari nu sânt în strânsă legătură cu subiectul nostru, citatele cari nu sânt necesare pentru documentare, ci sânt puse numai pentru a scoate în evidență erudiția autorului, trebuiesc înlăturate fără cruțare. Se înțelege că pentru ca stilul să fie clar trebuie să fie și ideile noastre clare, căci cine cugetă gângav, gângav și se exprimă, cine după o cugetare matură ajunge la idei clare și precise, va avea și expresiuni deopotrivă. Editorul nu trebuie să uite că întrebuițarea unei terminologii precise e de o deosebită importanță. Întrebuițarea corectă și consecventă a termenilor tehnici dă stilului concizie și înlătură perifraze prolixă și confuziuni de tot felul¹.

¹ Fiindcă termenii tehnici s'au întrebuițat și se întrebuițează greșit, dau aci pe cei mai obișnuți cu înțelesul lor pe scurt: **Auto-** Termenii teh-
nici

Editorul în primul rând trebuie să inspire încredere că ceea ce dă poate servi ca bază pentru investigațiuni științifice; dar această încredere o capătă numai dacă se constată

graf, orce document sau text scris de mâna proprie a autorului. **Original** sau **prototip** sinonim cu autograf, fără însă să cuprindă neapărat și noțiunea de a fi scris cu mâna autorului; orce e scris sau dictat de autor, sau provine dela o autoritate; contrar copie și traducere sau versiune: *o scrisoare autografă, originalul unui hrisov, sau al unei convențiuni*; o copie sau o traducere față de alte copii sau traduceri cari derivă dela ea: **b este originalul mss cd** (chiar în cazul când **b** este o copie după **a**!); *Septuaginta s'a tradus depe originalul (prototipul) evreesc; Psaltirea scheiană s'a tradus în t. română depe un original slavon* (care la rândul său e o traducere!). **Arhetip**, ms original dela care pornesc una sau mai multe copii. **Colațiune**, compararea mss unui text cu scopul de a constata asemănările și deosebirile lor; însemnarea în scris a acestor asemănări și deosebiri. **Siglă**, litera prin care cităm un ms; pentru a nu repeta numărul supt care sânt cotate și depozitul în care se află mss, întrebuițăm spre denumirea lor litere, de obicei prima literă a numelui orașului, posesorului sau al bibliotecii în care se păstrează ms respectiv: *M(onacensis), P(arisinus), S(turdzanus), V(aticanus)*. **Stemă**, fixarea și reprezentarea grafică a înrudirii și descendenței mss unui text. **Lectură** (lat. lectio, adică cum se citește un text, grec. γράφει, adică cum e scris un text, două chipuri de a vedea acelaș lucru) forma unui cuvânt sau pasagiu dintr'un text, aflată într'unul sau mai multe mss; sinonim cu variantă. **Variantă** (adjectiv substantivat, franț. *une leçon variante* și *une variante*), forma deosebită a unui cuvânt sau pasagiu dintr'un text, aflată într'unul sau mai multe mss; o variantă e o lectură deosebită și presupune două sau mai multe mss cu un text diferit transmis, pecând lectura nu implică și noțiunea de deosebire. **Tradiție**, forma în care s'a păstrat textul în mss, adică lectura adoptată în text (dacă nu e emendație) și variantele din aparat, luate laolaltă. **Lemă** (gr. λήμμα din λαμβάνειν ελεγμαται = a lua), cuvântul sau cuvintele textului citate în aparat și urmate de semnul] după care se dau variantele aflate în diferitele mss. **Aparat**, toate variantele la un loc, adică tradiția după cum s'a păstrat în mss colaționate pentru restituirea critică a unui text. Aparatul împreună cu lectura introdusă în text ne dau istoria întregului text ca și istoria fiecărui pasagiu aparte. **Interpolațiune**, cuvinte sau părți întregi, introduse posterior într'un text fie pe cale mecanică, fie cu intenție de a înșela. **Glosă**, cuvântul scris între linii sau la margine pentru explicația unui cuvânt obscur aflat în text; cuvântul introdus posterior în text (sinonim cu *interpolațiune*). **Coruptelă**, cuvânt sau cuvinte transmise greșit în mss. **Conjectură**, propunerea unei îndreptări cu privire la un cuvânt sau pasagiu greșit transmis; îndreptarea propusă, bazată pe prezumțiuni. **Emendație**, îndreptarea temeinică a textului care s'a păstrat greșit în tradiție. **Pre-lucrare**, forma modificată a unui text. **Redacțiune**, forma în care e în-

că nu azardează nimic nesigur, atrage atenția asupra chestiunilor nedezlegate și nu le trece cu tăcerea, și dă un text curat fără greșeli de tipar. Intr'o lucrare unde greșelile de tipar se pot lua drept variante și servi ca bază pentru cercetări, înțelege orcine ce importanță trebuie să se dea corecturii. După ultima corectură se recomandă încă o verificare a cifrelor, a citatelor din aparat și a cifrelor indicelui.

În orice lucrare dar mai cu seamă în edițiunile de documente și texte trebuie să se dea *proveniența*; documentele sau textele cari se publică fără a se arăta în ce depozit public sau privat există originalele, nu există pentru știință. Mulți cercetători până în ziua de astăzi nu sânt pătrunși de acest adevăr așa de elementar.

Citate ca: Krumbacher passim, sau Convorbiri pe anul 1900, sau ce e și mai rău, păreri fără nicio documentare trebuiesc evitate. Citatele trebuie să se facă cât mai scurte — dar așa încât să se poată înțelege prescurtările titlurilor cărților — cu trimiterea exactă la pagini nu la pagină: e o mare înlesnire pentru cititor dacă se dă de unde începe și unde

Arătarea provenienței

Citatele

toemît un text; sinonim cu *prelucrare*. **Restituire** sau **restabilire**, aducerea textului — pe cât e cu putință — la starea în care a ieșit din mâinile autorului. **Recensiune**, restituirea critică a unui text pe baza mss colaționate, a mărturiilor consultate și a emendațiunilor propuse, ediție critică; sinonim cu *prelucrare*.

Un text e **autentic** dacă e incontestabil al autorului al cărui nume poartă, sau (în caz de texte anonime) dacă provine într'adevăr dela epoca în care se pretinde că a fost întocmit, **pseudoepigraf** sau **pseudonim**, când se atribuie pe nedrept unui autor; prin extensiune **pseudoepigraf** se ia ca sinonim cu **apocrif** = plăzmut, fals, cu singura deosebire că **apocriful** cuprinde și noțiunea accesorie de eretic, cp. mai sus p. 31.

Colaționând mss reușim a le clasifica după familii, a stabili mai multe redacțiuni sau prelucrări și a fixa stema; prin colațiune culegem lecturile mss dintre cari alegând pe cele autentice, le introducem în text, pecând cu totalitatea variantelor alcătuim aparatul critic și îl așezăm supt text. Alegând lecturile autentice, eliminând prin semnul atetezei [] interpolațiunile, recurgând la conjecturi și servindu-ne de emendațiuni, restituim textul arhetipului. Variantele din aparat — precedate de obicei de o lemă — reprezintă întreaga tradiție și dau puțința fiecărui cititor de a controla dacă editorul a ales din întreaga tradiție lectura autentică, sau din contra, a pus în text o variantă și a aruncat în aparat lectura arhetipului. După recensiune, textul se pune supt tipar și se face accesibil cercetătorilor într'o ediție critică.

se isprăvește citatul. Acel: *și urm.* pe care cu toji il întrebuințăm, nu prea are înțeles, *următoarele* însemnează una sau mai multe pagini și aceasta trebuie precizat; cititorul vrea să știe dacă îl trimiți la o notiță de 1 pagină sau la un tratat de 50 sau 100 de pagini; de altfel o cifră ocupă mai puțin loc decât acel comod *și urm.* Asemenea e comod pentru scriitorul unei cărți acel: *vezi mai jos* sau *mai sus* dar nu e deloc pentru cititor. Pentru acel *mai sus* nu există nicio scuză, trebuie să se dea pagina care e deja tipărită și poate fi căutată mai lesne odată de autor, decât de multe ori de fiecare cititor aparte. In ceea ce privește acel *mai jos*, chestia se complică; idealul ar fi să se dea și aci exact pagina, dar pentru aceasta ar trebui ca toată lucrarea să fie culeasă, ceea ce nu prea pot face tipografiile din țară, când e vorba de lucrări întinse. Prin urmare nu rămâne decât să împărțim lucrarea în paragrafe și să trimitem la paragrafe. Trimiterea la pagină, fiind cea mai comodă, se poate menține pentru trimiterea la coalele tipărite, rămânând pentru cele netipărite trimiterea la paragrafe; e o inconsecvență, dar ne aduce o înlesnire oarecare. Dacă la pagină se adaugă și rândul, cititorul e servit pe deplin. Cât timp pierde cercetătorul când caută într'o pagină scrisă cu *petit* un nume, care nu se deosebește nici măcar prin litere cursive de restul textului! Cu privire la edițiunile de texte, la marginea cărora se află cifre pentru numărătoarea rândurilor, trimiterea la pagină și rând se impune. Se înțelege că ori de câte ori trimitem preciz la pagină nu mai e nevoie să menționăm capitolul și paragraful¹.

Trimite la izvoare sau la o autoritate dar nu la Enciclopedia lui Diaconovici sau la Meyers Konversationslexikon, cum făcea răposatul Marian și continuă a face mulți; nu pune citate cari nu sânt în legătură cu textul, sau nu sânt necesare (nu dovedi adevăruri comune, nu cita pentru a uimi,

¹ Bernheim, Lehrbuch der Hist. Methode^o p. 464 trimite: über das Editions-wesen s. die oben Kap. 3 § 3 unter Paläographie S. 297 angeführte Literatur. La ce mai servește mențiunea capitolului și a paragrafului, când ni se dă exact pagina?

sau a părea mai erudit decât ești)¹. Dacă iei un citat nu dela izvor, ci dela un alt autor, menționează *citat de* sau *apud* și nu lua răspunderea lui, dacă nu poți să-l controlezi. Trimiteri ca *vezi p. 100* unde în loc de informație se află iarăș un *vezi p. 30* trebuiesc evitate².

Trimiterile trebuiesc puse în josul paginei, nu la sfârșitul cărții, ca să nu fie nevoit cititorul în fiecare moment să întoarcă fețele pentru a găsi o notă; dacă nu e niciun inconvenient ele s'ar putea pune chiar în text.

Citează revistele cu anul, volumul și pagina și nu uita a pune și unde se isprăvește articolul ca să se vadă dacă e vorba de o notiță, sau de o lucrare mai întinsă; așadar citează: Convorbiri literare 45, 1 (1911) 62-70, și nu: Convorbiri literare vol. 45 p. 62 și urm. sau Convorbiri literare dela 1 Ianuarie 1874; citează cu numele de familie și de botez când autorul poartă un nume prea răspândit: funcționarul bibliotecii, care caută o scriere a lui Ionescu, dacă știe că nu-l chiamă Basile ci Mihai sau Ștefan, trece repede peste sute de fișe și nu pierde timp cu căutarea. Intrebuințează acel *l. c.* numai pentru o scriere care s'a pomenit cel mult în cele din urmă două pagini, pe care cititorul o găsește

¹ Hasdeu în *Istoria critică a Românilor* (București 1875 p. 171), vorbind despre deosebirea de temperament, ce există între popoarele nordice și sudice, citează pe Confuciu, Ipocrat și Flaviu Vegetiu; dar peste câțiva ani, uitând citația din 1875, tot Hasdeu ridiculizează erudiția falsă a istoricului român care ar cita pe Confuciu, *Anal. Acad. Rom. ser. 2, vol. 23* (1900) *Dezbateri* p. 156; cf. *Convorbiri literare* 35 (1901) p. 947 n. 1. Acelaș Hasdeu vorbind de *friguri* (Columna lui Traian 8 (1877) p. 171-174) citează pe Ipocrat, pe Vico, cartea lui Iov și Mahābhārata (Ap. Muir, *Original sanscrit texts*), iar V. A. Urechia în *Schițe de istoria literaturii române* p. 3 citează pe Gill de Zarate ca să probeze că fiecare națiune are literatura sa, v. A. Philippide, *Specialistul român* p. 73 și 71.

² Până și Bernheim, care de altfel în chestiuni de metodologie servește ca model, păcătuiește în această privință. În *Lehrbuch der Hist. Methode* p. 446 ne trimite la p. 409: vgl. H. Bloch in der oben S. 409 angeführten Rezension. Era mai practic să repete titlul, decât să forțeze pe cititor să întoarcă foile, să citească o pagină ca să găsească titlul căutat. La p. 463 citează pe Ulmann, și ne trimite la p. 461 n. 1 ca să-i găsim titlul cărții, dar la p. 461 ne trimite iarăș la p. 457 n. 1 unde în sfârșit... nu se dă o trimitere preciză la pagina respectivă, nici nu se pomeneste numele lui Ulmann!

lesne întorcând foaia. Aranjarea trimiterilor trebuie să se facă în mod cronologic, punându-se la locul respectiv prima ediție a unei scrieri, ceea ce are importanță pentru prioritate, cu privire la rezolvirea unei chestiuni; numai când se dă o listă bibliografică întinsă s'ar putea recurge la așezarea alfabetică.

Majusculele și
minusculele

În privința întrebunțării literilor majuscule e bine ca editorul să caute să fie consecvent. Uzul însă, în multe privințe irațional, e așa de puternic, încât cu greu editorul va reuși pe deplin să se lepede de inconsecvențe. Când ochiul nostru în presa zilnică și în nenumărate tipărituri vede în fiecare zi diferite cuvinte scrise fără niciun rost cu majusculă, se obișnuște așa de mult încât, cu mari eforturi am putea să ne dezrobim de modul obișnuit de a scrie. Regula după care cu majusculă se scriu numele proprii e bună, dar noțiunea de nume propriu e cam elastică, uzul tratând ca atare orce nume care prezintă o însemnătate oarecare. Dacă pentru numele de persoane și de localități nu există nicio discuție sau confuzie, nu e tot așa și cu numele ca: Duminică, Ianuarie, Academia, Ministru, Vodă, Rege, Domn etc. Dacă odată scrii Dumnezeu și Hristos, trebuie să scrii și Duh și după acestea vin Apostol și Sfânt și Inger și Mucenic și așa mai departe.

Dar această inconsecvență este internațională. Pecând Germanii întrebunțează fără niciun temei majuscula pentru orce substantiv, Englezii destul de inconsecvenți și ei scriu cu majuscula: Christmas (Crăciun), North (Nord), Monday (Luni), September, King (și king, Rege), Divine Providence (Pronia Dumnezeiască), Heaven, Hell, Paradise (Cer, Iad, Rai) etc.; Francezii scriu Dieu, Saint-Esprit, cu majusculă, dar: czar, sultan, schah, janvier, lundi, le nord, le midi cu minuscule.

Ca să se evite prea mari inconsecvențe în întrebunțarea majusculei e de recomandat să se facă dela începutul lucrării o listă în care să se treacă modul adoptat, căci altfel supt impresia momentului odată scriem Arhiva istorică, și altă dată Arhiva Istorică, odată Negru Vodă și altă dată Mihai vodă, odată Cantacuzino Stolnicul, Sf. Vasile și altă dată stolnicul și sf. Vasile etc.

În vechime când se prescurta un cuvânt se pune pe deasupra o linie ca să se arate acest lucru $K\bar{\epsilon}$, $I\bar{\epsilon}$ ($K\acute{\omicron}\rho\iota\omicron\varsigma$, $\Upsilon\eta\sigma\omicron\delta\varsigma$), mai obișnuit în timpul nostru e a arăta prescurtarea printr'un punct: Acad. (= Academie), ms. = manuscris, Hs. = Handschrift; acum s'a făcut modă să se suprimă și acel punct.

Așadar Germanii prescurtează Hs = Handschrift, Hss = Handschriften (duplicarea consonantei dela sfârșit însemnează plural), CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum, MG sau M. G. = Monumenta Germaniæ, DD = Diplomata, LL = Leges, SS = Scriptorum, B. Z. sau BZ = Byzantinische Zeitschrift (mai clar prescurtat Byz. Zeitschr.), aaO = am angeführten Orte (la locul citat). Prescurtările trebuiesc făcute așa încât să fie reținute lesne în memorie, sau să aibă destule elemente ca să fie identificate¹ v. mai sus p. 61.

Prescurtările obișnuite pe cari mulți le scriu inconsecvent, când într'un fel când într'altul, cred că e bine să se întrebuițeze:

cf. (confer=compară; scrie cf. cum scrie tot Occidentul, nu cfr!); cp. (compară); d. e. (de exemplū); d. p. (de pildă); d. H. (după Hristos); i. d. H. (înainte de Hristos); l. c. (locul citat); ms (manuscris); mss (manuscrite); și urm. (și următoarele); s. v. (sub voce, supt vorba); v. (vezi); vol. (volum); p. (pagină); c. (coloană).

Bernheim, Lehrbuch der Historischen Methode⁶, sau prescurtat Bernheim, Lehrbuch⁶, cu 6 ca exponent, înseamnă a șasea ediție. Francezii au început a nu mai întrebuița, Germanii nu întrebuițază de mult acel politico: M<onsieur>² sau H<err>, care se pune înaintea unui nume

¹ Prescurtările titlurilor cărților Noului Testament ($M\mu\lambda: \pi i 1. 2. \pi 1-3 t$; etc.) așa cum le întrebuițază Eb. Nestle, Einführung in das griech. neue Testament² p. 3 nu se pot ține minte, iar prescurtări ca: SBPhHKIAWWien = Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der k. Akademie der Wissenschaften, (Wien) cum ne întâmpină în Romanisches etymolog. Wörterbuch de Meyer-Lübke, sânt și urate și neclare; modul obișnuit de a prescurta: Sitzungsber. Wien. (bayer. sau Berlin.) Akad., cu o lămurire în lista prescurtărilor, că e vorba de philosophisch-historische Klasse, e mai clar fără să aibă o înfățișare cabalistică.

² Un asemenea «M» a compromis pe un teolog român care într'o broșură a combătut pe M. Darwin, M. Huxley, M. Haeckel, M. Quatrefages! Văzând în cartea vreunui Francez: M. Darwin, M. Huxley, M.

propriu, când într'o discuție se menționează acel nume. Ceea ce nu împiedică pe I. Sbiera să pue înaintea numelor proprii și câte un adjectiv elogios, ba de multe ori și câte două: eruditul Hasdeu, distinsul și meritosul profesor Constantin Erbiceanu, învățatul Melchisedec, neobositul și meritosul Bianu, valorosul Densușianu etc. etc. (Mișcări culturale p. 7. 8. 16. 68. 170). Cred că cu asemenea epitete de ierarhie intelectuală s'ar putea băga lesne zizanie între erudiți și valoroși! Politeța împinsă la culme a făcut pe V. A. Urechia să trateze și titlul cărților cu aceeaș urbanitate: v. Cuvinte din bătrâni de D. Hasdeu (Philippide, Specialistul Român p. 71). Cred că e de preferit urbanitatea în discuțiuni fără D., decât lipsa de urbanitate cu acel D. sau D-sa, sau alte fraze convenționale și goale. O revistă științifică unde se discută ideile multora și se fac polemici, prin urmare se citează des nume proprii, fără acele D. sau D-sa, ar putea economisi câteva zecimi de pagini. În recenzii sau în alte discuțiuni științifice, dacă nu se naște confuzie, e de recomandat ca după ce odată se dă titlul și numele exact al autorului pe urmă să fie menționat numele lui numai cu inițiala: H. susține.... (adică: Hasdeu).

Epilog

Editorul în tot timpul pregătirei ediției sale nu trebuie să piarză din vedere că idealul la care cată să năzuiască este:

Haeckel, M. Quatrefages și neștiind ce însemnează acest politicos M. crezuse că pe toți naturaliștii îi chiamă Mihail (Viața românească 5 (1910) p. 495). Cititorii cari cer dela bibliotecă pe buletinul lor: «*Jorga l. c. vol. I*», sau «Th. Mommsen aaO» cred că nu sânt rari. Dacă e nevoie de exemple iată unul nu depe un buletin, ci aflat într'o carte: I. C. Șoimescu citează în cartea sa *România, Rusia și întreita alianță*, București 1889 p. 22 «Zinkeisen L. C. VII p. 712», cu toate că mai înainte n'a citat nicăieri pe Zinkeisen! Se vede că a găsit undeva acel citat, a crezut că L. C. e titlul unei cărți și l-a reproduș, v. Arhiva din Iași 1 (1889—90) p. 482. În Etica evoluționistă de A. Mironescu p. 71 se citează în nota 1: «Weissmann a. a. O. s. 5 ff». Trimiterea aflată în originalul german, după care s'a tradus cartea, are rostul ei (am angeführten Orte, Seite 5 und folgende = la locul citat p. 5 și următoarele), dar cititorul român găsind în traducerea românească «a. a. O. s. 5 ff» n'ar crede că sânt semne cabalistice?

înlocuirea pe deplin a edițiilor precedente și scutirea cititorilor de a recurge la mss. Spre acest scop trebuie să se folosească de toate edițiile și lucrările respective, răspândite prin cărți și reviste, să dea întreaga tradiție cuprinsă în mss, să aibă în vedere nevoile istoricilor satisfăcând și cerințele filologilor, și toate acestea cu o conștiinciozitate, acurateță și siguranță care să inspire încredere cercetătorilor. Pentru a atinge însă acest țel trebuie să depue o muncă grea și stăruitoare, să-și pue la contribuție toate însușirile sufletești, chiar dacă e convins că munca lui nu va fi recunoscută de nimeni; întocmai ca la Partenon, unde chiar părțile cari nu se văd sânt lucrute cu aceeaș grijă ca și cele expuse ochilor, așa și la edițiile de texte, aparatul—care poate nu va fi citit niciodată — trebuie alcătuit cu aceeaș acurateță cu care se va întocmi introducerea sau textul. Aparatul nu va fi citit decât de un număr foarte restrâns de cititori, dar la orice moment și la întrebarea orăru ceretător critic trebuie să fie în stare să spue: iată-mă, iată întreaga tradiție. Dar numai atunci munca are rezultate satisfăcătoare, când se face cu concentrare și conștiinciozitate, numai atunci o operă e durabilă, când se consacră mult timp pentru alcătuirea ei, altfel timpul nu cruță ceea ce s'a făcut fără el. Știința e surdă la scuzele acelora cari lucrând repede pun în circulație o mulțime de cunoștințe greșite; puțin importă cât timp ai lucrat, important e ce ai dat. Cu privire la lucrările științifice și în special la ediții de texte, orice dorință de a face senzație prin descoperiri de inedite, sau de a uimi prin citații deplăstate și erudiție falșă, dar mai cu seamă orice *grabă* trebuie exclusă. A quoi bon se hâter? L'important est que ce que l'on fait soit solide, définitif, incorruptible. Mieux vaut limer pendant des semaines au petit chef-d'œuvre de vingt pages, pour convaincre deux ou trois savants en Europe de l'inauthenticité d'une charte, ou passer dix ans à établir le meilleur texte possible d'un document corrompu, que d'imprimer dans le même temps des volumes d'inedita, médiocrement corrects, et que les érudits futurs auraient un jour à recommencer sur nouveaux frais (Langlois — Seignobos, Introduction aux études historiques p. 103). Cu drept cuvânt s'a spus că munca pe jumătate sau incomplet făcută

Graba strică
treaba

e mai rea decât lenea, vorbă care se aplică mai mult la edițiuni de texte ca la orce; o ediție rea nu numai că răs-pândește erori de tot felul, dar stă și în cale aceleia care vrea să facă munca întreagă (Krumbacher, Miscellen zu Romanos p. 75). Muncă întreagă, făcută cu răbdare și fără grabă trebuie să fie lozinca editorilor.

Până nu vom fi isprăvit colațiunea, alcătuit aparatul și restabilit textul, până nu vom fi făcut un *indice* provizoriu prin ajutorul căruia să ne îndreptăm inconsecvențele și să aducem îmbunătățiri de tot felul textului, și nu vom fi redactat introducerea, până atunci nu trebuie să dăm la tipar cu niciun preț ce e *gata*; acela care prepară una sau două coale și se repede la tipografie, repede constată, și constatările lui se înmulțesc cu fiecare nouă coală, că opera lui era mai bine să fi fost altfel făcută, se convinge că dacă pentru moment ar fi prea bătător la ochi ca să-și schimbe planul dela a doua coală, dar — la o a doua ediție ar trebui să procedeze altfel, fie în adoptarea unei forme, fie în privința ortografiei sau a alcătuirii aparatului etc. Și e cam dureros dacă dela a doua coală ne gândim la schimbările de introdus la o a doua ediție¹. Și vor fi multe de schimbat, căci fiecare pagină ne învață ceva nou și nu sântem pe deplin (sau cât e posibil) lămurii, decât numai după ce vom fi făcut toate operațiile arătate mai sus. Dar numai la ediții de texte se aplică cele spuse aci? Parcă cu orce carte nu se întâmplă acelaș lucru? Acela care, fără să se fixeze definitiv asupra unei probleme, fără să-și scrie opera în întregime, începe a tipări primele coale cari sânt *gata*, va constata cu durere după tipărire că în cartea sa ideile se bat cap în cap, precum ne spune Biblia că se băteau Isaf și Iacov în pânțelele maicei lor, că păreriile altora combătute de autor în pagina cutare sânt susținute peste câteva pagini, că repețirile sânt numeroase etc. Sânt scrieri cari, dacă autorii lor, înainte de a le pune supt

¹ În vederea unei *edițiuni revăzute*, editorul nu trebuie să uite să tipărească și câteva exemplare pe hârtie de scris cu margini foarte late; pe marginile unui asemenea exemplar va scrie comod editorul însuș, sau viitorul editor, orce îndreptări și adnotări cari trebuiesc introduse în noua ediție, precum și colațiunea unor nouă mss, cari ar ieși la iveală după apariția ediției.

tipar abia începute, le-ar fi scris până la sfârșit și ar fi alcătuit un indice provizoriu sau o tablă de materii analitică, ar fi pierdut mult în volum și ar fi câștigat mult în perfecțiune¹. Multe documente se publică de două sau de trei ori supt diferite ipostasuri în una și aceeaș colecție, multe chestiuni se discută de două sau mai multe ori în aceeaș carte, și la fiecare nouă discuție se ajunge la alte concluzii, numai din lipsa unui indice provizoriu sau a unei table de materii analitică, alcătuită înainte de punerea supt tipar. Cu drept cuvânt s'a zis: addo dum minuo; prescurtând și simplificând o chestiune, înlăturând balastul, repetirile și contrazicerile dintr'o carte, o facem mai completă.

După ce editorul a lucrat cu stăruință și abnegație, nu trebuie să aștepte nici glorie nici câștig material. Dacă printr'o întâmplare oarbă, sau printr'o combinație care nu presupune totdeauna inteligență, inventezi un ser sau descoperi un microb, a doua zi te trezești celebru, numele tău e cunoscut de toată lumea; cu o ediție sau cu un *petit chef-d'oeuvre* de vîngt pages făcut cu multă muncă dar fără reclamă, trebuie să te mulțumești, dacă te vei face cunoscut la 4 sau la 5 colegi. (Sânt chestiuni pentru cari dacă tipărești 6 exemplare e prea mult, 5 sânt destule, fiindcă nu există mai mult de 5 cari te vor citi). Dar dacă gloria merge la microbi sau la seruri, iar câștigul la profesiuni lucrative sau la romane populare, și edițiunile de texte atrag ceva după ele; după munca spinoasă a pregătirii lucrării, vine martiriul recenziunilor: pentru mana ce a dat editorul e adăpat cu oțet și cu fiere, fiecare specialist cu condeiu în mână relevă greșelile, inadvertențele, omisiunile etc. ale ediției, unii cu pasiune, alții cu nepărtinire dar toți fără cru-

Munca și
răsplata

¹ După ce s'au tipărit mai multe coale, constatând greșelile și inconsecvențele noastre, ne vedem siliți să facem una din două: or să distrugem coalele tipărite și să începem tipărirea după planul și învățămintele dobândite cu lucrarea acestor coale, ceea ce e dureros la pungă, or să continuăm cum am început, în deplină conștiință că perseverăm în erori, ceea ce e dureros la inimă. Și când te gândești că e așa de simplu să eviți aceste stânci, dacă nu te apropii de tipografie până ce lucrarea nu e *definitiv isprăvită*, adică copiată, citită, îndreptată, cizelată, recopiată și recităită! Acel re... nu însemnează numai de două ori.

țare. Fiecare coleg aduce contribuția lui, care e prețioasă pentru știință, fiecare ca o albină aduce mierea sa, dar nu omite a înțepa cu acul pe bietul editor¹.

Dacă însă editorul n'are câștig material și nu capătă glorie, nu trebuie să se creadă că n'are nicio răsplată, ba are una și chiar foarte mare: răsplata lui e plăcerea inerentă muncii. Ca orice cercetător care are un cult pentru adevăr, editorul împins de un dor irezistibil și nestins de a căuta adevărul, simte o plăcere — nebănuită de profani — în învingerea greutăților, o fericire nespusă în căutarea și descoperirea adevărului. Numai acei cari au zmulș pergamentului adevăruri, peste cari trecând alții le-au văzut fără să le vadă, numai aceia cari din fapte cunoscute de toți au dedus adevăruri nebănuite de nimeni, numai aceia știu ce momente fericite petrece cercetătorul muncind zi și noapte, cu cartea în mână.

Pentru cei chemați această răsplată e așa de mare încât numai astfel se explică cum un editor lucrează la un text ani de zile, primind o remunerație care nu acoperă nici cheltuelile făcute de el pentru copiat. Și e mică răsplată pentru editor convingerea că nopțile lui veghiate vor lumina zilele și vor călăuzi pașii altora, cari vor porni spre descoperirea adevărului servindu-se de opera lui?

VERIFICAT
19.7

VERIFICAT
2007

BIBLIOTECA
CENTRALĂ
UNIVERSITĂȚII "CAROL I"
BUCUREȘTI

¹ Vezi A. Boucherie în Revue des langues romanes 3 (1880) p. 12.

VERIFICAT
2017

Labor ipse
voluptas